พิมพ์ครั้งที่ 04

การวิจัย: จากจุดเริ่มต้น จนถึงจุดสุดท้าย

กาณจนา แก้วเทพ

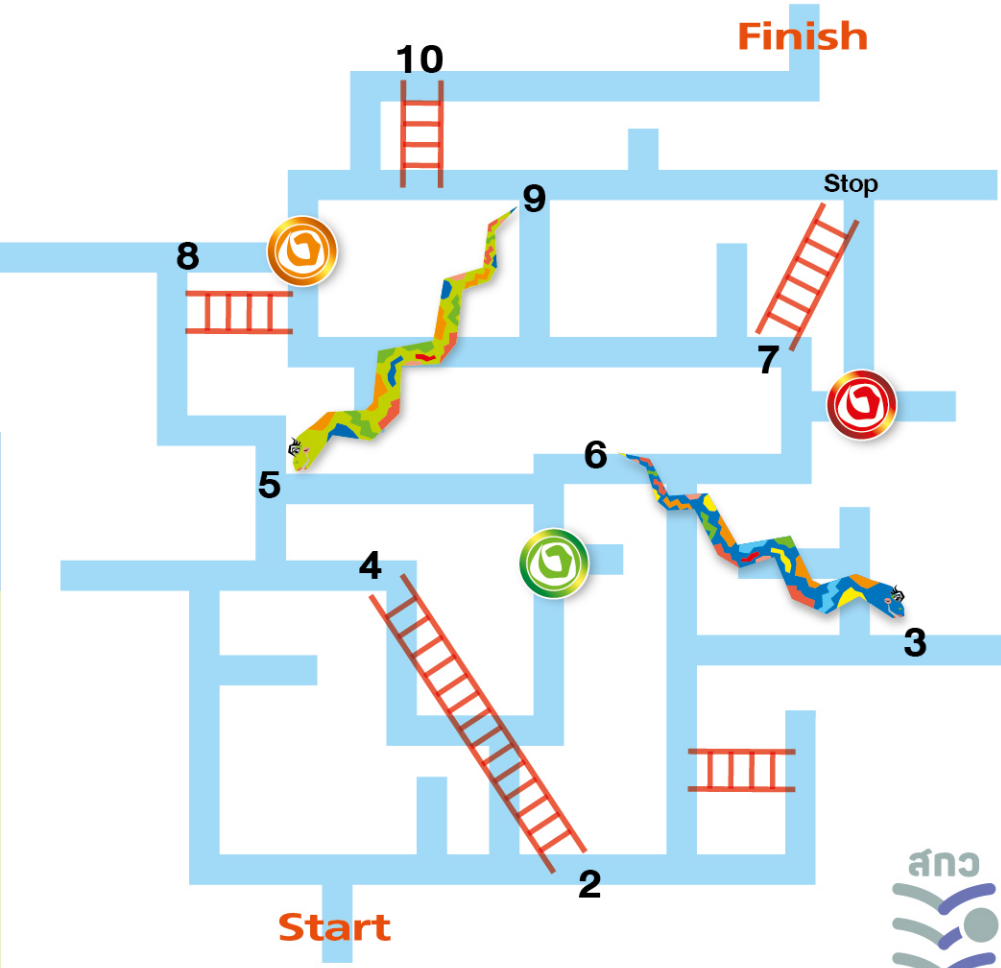

สกว
publication

สกว
TRF

ชื่อหนังสือ : การวิจัย : จากจุดเริ่มต้นจนถึงจุดสุดท้าย
ชื่อผู้แต่ง : กาญจนา แก้วเทพ
จัดทำและ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
จัดจำหน่ายโดย ชั้น 14 อาคาร เอส เอ็ม ทาวเวอร์
979/17-21 ถนนพหลโยธิน แขวงสามเสนใน
เขตพญาไท กทม. 10400
โทรศัพท์: 02278 8200
โทรสาร: 0 2298 0476
Email: callcenter@trf.or.th
Homepage: http://trf.or.th
พิมพ์ครั้งแรก : กันยายน ปี 2548
พิมพ์ครั้งที่ 2 : มีนาคม ปี 2549
พิมพ์ครั้งที่ 3 : ตุลาคม ปี 2549
พิมพ์ครั้งที่ 4 : มีนาคม ปี 2560
จำนวน : 500 เล่ม
ราคา : 180 บาท
ออกแบบและจัดพิมพ์ : บริษัท ซีโน พับลิชชิ่ง แอนด์ แพคเกจจิ้ง จำกัด
55/140 ซอยลาดพร้าว 29 ถนนลาดพร้าว
แขวงจันทรเกษม เขตจตุจักร 10900
โทรศัพท์: 0 2511 5715
โทรสาร: 0 2511 5719

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

กาญจนา แก้วเทพ

การวิจัย : จากจุดเริ่มต้นจนถึงจุดสุดท้าย.-กรุงเทพฯ:
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2548 128 หน้า
ISBN 974-9666-75-5

คำนำ

“การวิจัย : จากจุดเริ่มต้นจนถึงจุดสุดท้าย” เป็นหนังสือเล่มหนึ่งในจำนวน 10 เล่ม ที่สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) มุ่งหวังที่จะเผยแพร่ผลงานวิจัยในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ซึ่งประกอบด้วยโครงการวิจัยย่อย 30 โครงการ อย่างไรก็ตาม หนังสือเล่มนี้จะแตกต่างจากเล่มอื่นตรงที่รองศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา แก้วเทพ ผู้ประสานงานชุดโครงการ มุ่งเน้นที่จะนำเสนอกระบวนการและวิธีการทำวิจัย โดยการถอดบทเรียนจากการทำงานโครงการ ตั้งแต่เริ่มคิดจะทำ จนกระทั่งขั้นตอนสุดท้าย คือการวิเคราะห์และสังเคราะห์ และนำผลงานวิจัยของโครงการย่อยมายกตัวอย่างให้เห็นเชิงประจักษ์

อาจกล่าวได้ว่า นอกจากผู้อ่านจะรู้ลึกเกี่ยวกับขั้นตอนการทำวิจัยแล้ว ยังทราบวิธีการและผลการวิจัยที่สามารถเลือกและนำไปปรับใช้กับตนเองได้อีกด้วย และอีกความรู้สึกหนึ่งที่คาดหวังว่า น่าจะเกิดกับท่านผู้อ่าน คือ “งานวิจัยไม่ใช่เรื่องยาก” อย่างที่คิด เพราะแนวและลีลาการเขียนประกอบกับการยกตัวอย่างจากประสบการณ์จริงจาก “ครู” ซึ่งเกาะติดในฐานะผู้ประสานงานและผู้ทรงคุณวุฒิของ สกว. มาเป็นเวลายาวนาน น่าจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจงานวิจัยได้อย่างกระจ่างแจ้งในแง่มุมที่ง่ายกว่าเดิม

สกว. หวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเล่มนี้จะช่วยจุดประกายให้ท่านคิดและใช้ “งานวิจัย” เป็นเครื่องมือสำคัญในการแก้ไขปัญหาและค้นหาคำตอบให้กับชุมชน สังคม และตัวท่านเองต่อไป

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สารบัญ

หน้า

ตอนที่ 1 : ปัญหาและความหมายอันหลากหลายของการวิจัย **6**

1.1 การวิจัยคือกระบวนการแสวงหาสัจจะ 7

1.2 ความหมายเชิงวิชาการ 9

1.3 การวิจัยคือการมองโลกด้วย 2 ตา 15

1.4 การวิจัยคือการต่อยอดองค์ความรู้ 18

1.5 เป้าหมายสูงสุดของการวิจัย 19

ตอนที่ 2 : การวิเคราะห์คุณลักษณะและขั้นตอนการวิจัย **21**

2.1 การวิเคราะห์คุณลักษณะนั้นคืออะไร 24

2.2 ปัญหาการวิจัยคืออะไร 27

2.3 การนำการวิเคราะห์คุณลักษณะมาช่วยการตั้งปัญหานำการวิจัย 29

2.4 การวิเคราะห์คุณลักษณะช่วยหาตัวแปร 32

2.5 การวิเคราะห์คุณลักษณะช่วยทำนิยามศัพท์ปฏิบัติการ 38

2.6 อีก 5 ขั้นตอนของกระบวนการวิจัย 43

หน้า

ตอนที่ 3 : แนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง **48**

3.1 ทฤษฎีนั้นคืออะไร 49

3.2 ทฤษฎีทำหน้าที่อะไร 50

3.3 ทฤษฎีท่วมหัว เอาตัวการปฏิบัติไม่รอด 54

3.4 ประโยชน์ของทฤษฎีต่อการวิจัย 56

3.5 คู่มือการใช้ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 62

ตอนที่ 4 : การวิเคราะห์ - สังเคราะห์ **65**

4.1 ความหมายของการวิเคราะห์-สังเคราะห์ 65

4.2 บันได 3 ขั้นของการวิจัยข้อมูล 67

4.3 ตึก 3 ชั้นของการวิเคราะห์-สังเคราะห์ 70

ตึกชั้นที่ 1 70

ตึกชั้นที่ 2 74

ตึกชั้นที่ 3 93

4.4 สรุปการวิเคราะห์ - สังเคราะห์ 121

กาญจนา แก้วเทพ

ตอนที่ 1

นิยามความหมายอันหลากหลายของการวิจัย

เมื่อเขียนงานเรื่อง “การวิจัย : จากจุดเริ่มต้นจนถึงจุดสุดท้าย” ในยุคสมัยของแนวคิดแบบหลังสมัยใหม่ (Post-modernism) ที่ไม่มีความเชื่อถือแล้วว่า การให้คำนิยามต่อสิ่งใดก็คือความเป็นจริงของสิ่งนั้น กำลังแพร่หลาย รวมทั้งแนวคิดยุคหลังสมัยใหม่ยังไม่เชื่ออีกว่า คำนิยามต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะมีเพียงความหมายเดียว ในทางตรงกันข้าม ทุกครั้งที่มีการนิยาม ก็จะมีความหมายเกินกว่าหนึ่งเกิดขึ้นเสมอ และความหมายอันหลากหลายนั้น บางความหมายก็อาจจะทะเลาะเบาะแว้งกันอีกด้วย ที่เราเรียกว่า “สงครามแห่งการนิยาม” (War of Definition)

ดังนั้น ในที่นี้ ผู้เขียนจึงจะขอนำเสนอตัวอย่างของคำนิยามที่ว่า “การวิจัยคืออะไร” โดยจะเลือกเอาบรรดาความหมาย “ที่มักจะอยู่นอกสายตา” ตำรับตำราทางวิชาการมาเผยโฉมในเวทีอิสระของการนิยามดังต่อไปนี้

** เอกสารชิ้นนี้ถอดบทเรียนเรื่องกระบวนการวิจัยออกมาจากงานวิจัย 30 ชิ้นในชุดโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544-2548 โดยจะยกงานวิจัยที่อยู่ในโครงการมาเป็นตัวอย่างประกอบ*

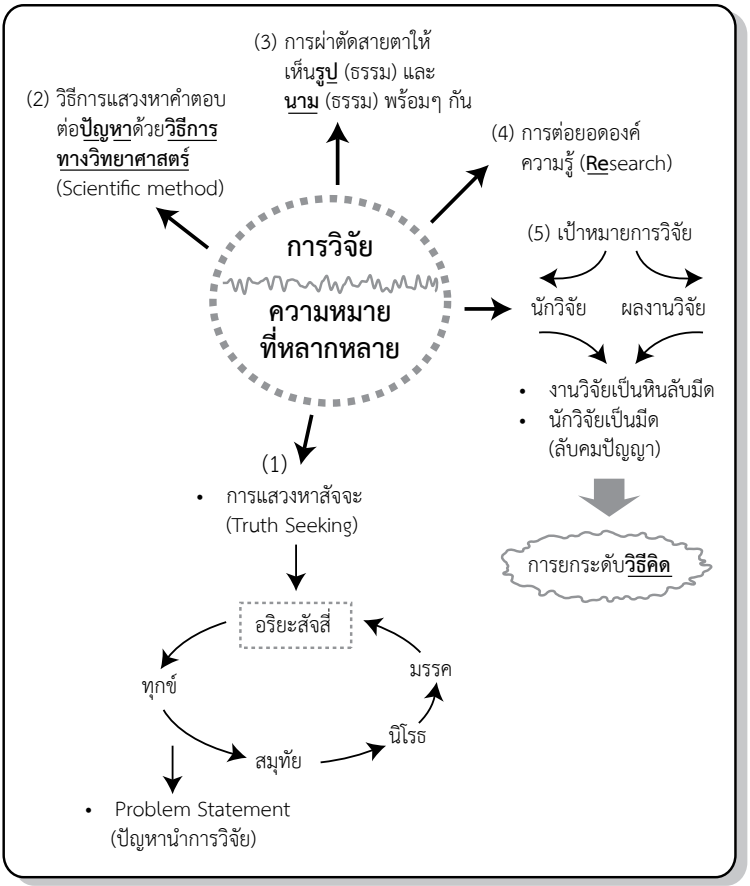

ภาพที่ 1 : ความหมายอันหลากหลายของการวิจัย

(1.1) ความหมายที่ 1 : การวิจัยคือกระบวนการแสวงหาสัจจะ (Truth Seeking)

สำหรับความหมายนี้มีลักษณะที่โน้มนำไปสู่ 2 นัยยะ คือ เรื่อง **จริยธรรม** และเรื่อง**วิถีทางแบบพุทธ** สำหรับนัยยะแรกคือเรื่อง “ความหมาย

เชิงจริยธรรม” ของการวิจัย กล่าวคือ การวิจัยนั้นเกิดขึ้นเมื่อเราเกิด “ปริศนา คาใจ” หรือ “เกิดข้อสงสัย” ที่เรียกว่า “ปัญหานำการวิจัย” และนักวิจัยต้องการจะแสวงหา “คำตอบ” ของปัญหานั้น และจะต้องเป็น “คำตอบที่แท้จริง / ถูกต้อง / ใกล้เคียงความจริง” ให้มากที่สุด

เมื่อ “นักวิจัย” จะเป็นผู้ไปแสวงหา “ความจริง” ก็มีคำถามย้อนกลับมาที่ตัวนักวิจัยว่า เป็นผู้ที่มีคุณสมบัติ” “รักสัจจะ” หรือเปล่า ทั้งนี้เพราะเป็นไปไม่ได้ว่า ผู้ที่ชื่นชอบการโกหกพกลมจะสามารถค้นหาความจริงได้พบ (ผู้เขียนขอแนะนำให้ผู้อ่านไปดูหนังเรื่อง “Courage Under Fire” ก็จะเข้าใจหลักการที่พูดถึงนี้)

ผู้ที่เคยผ่านงานวิจัยมาแล้วทุกคนย่อมตระหนักแก่ใจดีว่า การนับความถี่ในแบบสอบถามก็ดี การอ้างอิงคำสัมภาษณ์ก็ดี การระบุเอกสารอ้างอิงก็ดี ฯลฯ แม้ว่าทั้งหมดนั้นจะมี “วิธีการทางการวิจัย” ตีกรอบอยู่ แต่ถึงที่สุดแล้ว ก็มีแต่ต้องอาศัย “จิตใจที่รักสัจจะ” ของนักวิจัยเท่านั้นที่จะเป็นหลักประกันหลักสุดท้ายในเรื่องความถูกต้องของข้อมูล

นอกเหนือจากประเด็นเรื่อง “จริยธรรมหรืออารยธรรมของนักวิจัย” ดังที่กล่าวมาแล้ว คำนิยามที่ว่า “การวิจัยคือกระบวนการแสวงหาสัจจะ” นั้น ยังมีนัยยะคาบเกี่ยวไปถึง**วิธีการแบบวิถีพุทธ**คือ อริยะสัจสี่ อันเป็นวิถีทางให้เข้าถึงสัจจะ เราจึงอาจเทียบเคียงได้ว่า เมื่อกำลังทำงานวิจัยนั้น เราก็กำลังใช้เส้นทางเดินแบบอริยะสัจสี่นั้นเอง

เส้นทางอริยะสัจสี่ มี 4 ขั้นตอนคือ เริ่มต้นด้วย ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

สำหรับเส้นทางนี้ ผู้เขียนเคยสงสัยมานานแล้ว ทำไมพระพุทธองค์จึงต้องเริ่มต้นด้วย “ทุกข์” อันหมายความว่า “ต้องรู้จักทุกข์ให้กระจ่างแจ้งแก่ใจเสียก่อน” และเมื่อมาทำวิจัย / มาเรียนมาสอนเรื่องการวิจัย ผู้เขียนก็กระจ่างแจ้งในลำดับขั้นตอนดังกล่าว

คำว่า “ทุกข์” นั้น เมื่อเทียบเคียงกับขั้นตอนของการวิจัยแล้วก็คือ “ปัญหานำการวิจัย” (problem statement) ซึ่งงานวิจัยส่งเสียงเตือนเอาไว้

อย่างหนักแน่นว่า “นักวิจัยต้องรู้ให้กระจ่างแจ้งว่า” “ปัญหานำการวิจัย” ของตนนั้นคืออะไร

เพราะหากคำว่า “research” ซึ่งแปลว่า “แสวงหาซ้ำ” แล้วการที่ **เราจะหาอะไรพบ** เราก็ต้องรู้ก่อนว่า เราทำ**อะไร**หายไป หรือ “**อะไร**ที่เรากำลังหาอยู่”

ในชีวิตนี้ ผู้เขียนเคยดูงานวิจัยที่ลูกศิษย์เป็นนักวิจัย ได้ทำวิจัยมาส่งงานจนเสร็จแล้ว แต่เมื่อตั้งคำถามกลับไปว่า “ปัญหานำการวิจัย” ของงานชิ้นนี้คืออะไร นักวิจัยก็กลับอ้ำอึ้งตอบไม่ได้

นี่เป็นเรื่องแปลกที่เหลือเชื่อว่า ขนาดหาจนพบแล้ว ยังไม่รู้เลยว่า “ของที่หานั้นคืออะไร” เราจะเฉลยกันในตอนต่อไปว่า “ปัญหานำวิจัย” นั้นไม่ใช่ปัญหาอะไรก็ได้ และเราต้องมองเห็น “ปัญหานำวิจัย” ให้สว่างกลางใจเสียก่อน เหมือนกับที่เราต้องรู้ทุกข์ให้กระจ่างเสียก่อนว่า “ทุกข์ของเราคืออะไร” เราจึงจะแสวงหาคำตอบหรือวิถีทางแห่งการดับทุกข์ได้

(1.2) ความหมายที่ 2 : ความหมายเชิงวิชาการ

ในความหมายที่ 2 นี้ เป็นความหมายที่น่าจะยอมรับกันได้ทั่วไปในแวดวงวิชาการคือ **การวิจัยเป็นกระบวนการแสวงหาคำตอบต่อปัญหาด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (Scientific method)** ซึ่งเมื่อเทียบกับความเข้าใจทั่วๆ ไปที่ว่า การวิจัยคือการแสวงหาสัจจะ แล้วในความหมายที่สองนี้ ยังมีการเติม “ท่าบังคับ” สำหรับวิธีการที่จะแสวงหาด้วยว่าต้อง**ใช้วิธีการแบบวิทยาศาสตร์**เท่านั้น

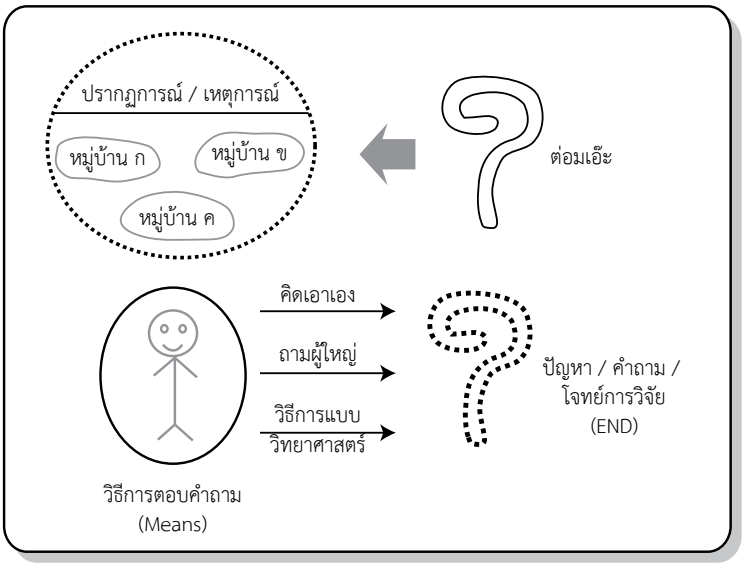

ภาพที่ 2 : ปัญหาและวิธีการตอบปัญหา

ขอยกตัวอย่างประกอบภาพที่ 2 จากของจริงดังนี้

เมื่อ อ.ดวงพร คำนูณวัฒน์และคณะนักวิจัย (2547) ลงไปสำรวจสภาพการใช้หอกระจายข่าวในหมู่บ้านต่างๆ อ.ดวงพรก็ต้องแปลกใจว่าทั้งๆ ที่โดยหลักการแล้ว หอกระจายข่าวมีคุณสมบัติเหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับเป็นสื่อของชุมชน แต่ในทุกๆ หมู่บ้าน นักวิจัยก็จะพบว่าหอกระจายข่าวได้กลายเป็นหอรักหอร้างที่ไม่ค่อยมีการใช้งาน ดังนั้น “ต่อมเอ๊ะ” ของนักวิจัยจึงเริ่มทำงานว่า “**ทำไม**จึงเป็นเช่นนี้ และมันเป็นเช่นนี้ได้**อย่างไร**” การค้นหาคำตอบของปริศนาดังกล่าวจะเป็น “เป้าหมาย / วัตถุประสงค์” (Ends) ของการวิจัย

แต่สำหรับวิธีการที่จะตอบคำถาม / จะบรรลุเป้าหมายนั้นมิได้มีเส้นทางเดียว เพราะเส้นทางในการแสวงหาความรู้ของมนุษย์นั้นมีนับเป็นหลายสิบวิธี เช่น

- นักวิจัยอาจจะนั่งจับกลุ่มพูดคุยกันเองภายในทีมวิจัย แล้วก็ได้คำตอบสรุปออกมา
- นักวิจัยอาจจะไปอ่านข้อเขียนที่เกี่ยวกับหอกระจายข่าวแล้วก็สรุปออกมา
- นักวิจัยอาจจะไปซักถามผู้เชี่ยวชาญเรื่องหอกระจายข่าวแล้วก็สรุปออกมา
- ฯลฯ

แต่หากว่า คณะวิจัยเรื่องหอกระจายข่าวนี้ปรารถนาจะให้ “คำตอบที่คณะของตนค้นพบ” เป็น**คำตอบที่ยอมรับกันในแวดวงวิชาการแล้ว** นักวิจัยก็ต้องเลือกใช้เส้นทางไปสู่ความจริงที่เป็นถนนชื่อ “วิธีการทางวิทยาศาสตร์”

วิธีการทางวิทยาศาสตร์นี้คืออะไร ผู้เขียนขอตอบง่ายๆ ด้วยภาพข้างล่างนี้

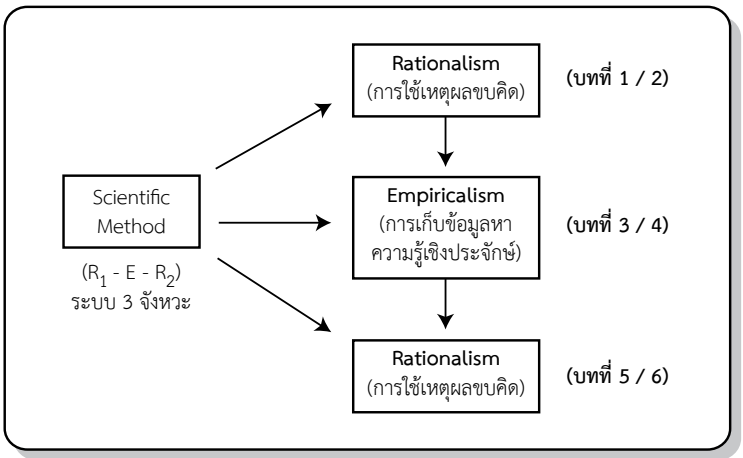

ภาพที่ 3: ขั้นตอนของวิธีการทางวิทยาศาสตร์

วิธีการทางวิทยาศาสตร์เป็นวิธีการ**ลูกผสม**ที่เกิดมาจากการผสมสูตรวิธีการแสวงหาความรู้ที่มีมาก่อนหน้านั้น คือ**วิธีการใช้เหตุใช้ผล (Rationalism)** ซึ่งเชื่อว่าคนเราจะเข้าถึงความจริงได้ด้วยการใช้เหตุผลถกเถียงไตร่ตรองพิสูจน์ (เช่นวิชาเลขคณิต พีชคณิต เรขาคณิต) วิธีการนี้แม้จะมีจุดเด่นตรงที่มีหลักตรรกะ มีกฎเกณฑ์ในการคิด แต่ก็สุ่มเสี่ยงตรงที่ไม่ได้ตรวจสอบข้อเท็จจริง และบางครั้งผู้ใช้เหตุผลโต้แย้งเก่งกว่า อาจจะชนะทั้งๆ ที่ไม่ใช่ความจริง ตัวอย่างรูปธรรม คือการขึ้นศาลทั้งๆ ที่จำเลยทำผิดจริง แต่ได้ทนายเก่ง ศาลก็เลยต้องยกฟ้องหรือตัดสินว่าไม่ผิด เป็นต้น

อีกวิธีการหนึ่งคือ วิธีการหาความรู้เชิงประจักษ์ (Empiricalism) คือการหาความรู้ด้วยการออกไปฟังให้ได้ยินกับหู ไปดูให้เห็นกับตา ใช้อวัยวะรับสัมผัสทั้งห้าแสวงหาความจริง วิธีนี้ก็มีข้อเด่นตรงที่ว่า “สิบปากว่าไม่เท่าตาเห็น” แต่ข้ออ่อนก็คือ การรับรู้ของมนุษย์นั้นมีความผิดพลาดเบี่ยงเบนไม่เที่ยงตรงตลอดเวลา ตัวอย่างง่ายๆ คือ เมื่อเอามือจุ่มลงไปในอ่างน้ำร้อน แล้วย้ายมาจุ่มในอ่างน้ำเย็น เราจะรู้สึกว่าน้ำเย็นมากกว่าปกติ (เพราะความรู้สึกเปรียบเทียบ)

จากจุดเด่นและจุดข้อด้อยของวิธีการแสวงหาความรู้แบบ Rationalism และ Empiricalism วิธีการทางวิทยาศาสตร์จึงนำเอาวิธีการทั้งสองมาผสมเข้าด้วยกันโดยเก็บจุดเด่นเอาไว้ และพยายามลดข้อด้อยให้น้อยลง

สูตรการผสมนั้นจะออกมาเป็น 3 จังหวะดังที่แสดงอยู่ในภาพคือ

จังหวะที่ 1 (R_1)

- เริ่มด้วยวิธี**การใช้เหตุใช้ผล** ซึ่งหากเป็นรายงาน 1 การวิจัย ส่วนนี้จะอยู่ในบทที่ 1 (ความเป็นมาของปัญหา) และบทที่ 2 (ทฤษฎี / แนวคิด / งานวิจัยที่มีมาล่วงหน้า)

จังหวะที่ 2 (E)

- ต่อด้วย วิธี**การหาความรู้เชิงประจักษ์** ซึ่งหากเป็นวิธีการเก็บข้อมูล ส่วนนี้จะอยู่ในบทที่ 3 (ระเบียบวิธีการวิจัย) และอาจจะบทที่ 4 (ข้อมูลที่เก็บมาได้)

จังหวะที่ 1 (R_2)

- ตบท้ายด้วยวิธีการ**ใช้เหตุใช้ผล**อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งหากเป็นรายงานการวิจัย ส่วนนี้จะเป็นบทที่ 5/6 ซึ่งเป็นส่วนที่จะเอาข้อมูลที่เก็บมาได้ในบทที่ 4 ไปวิเคราะห์ / สังเคราะห์เทียบกับบทที่ 1 และบทที่ 2 เพื่อจะอภิปรายผลที่จะเกิดขึ้น

ดังนั้น งานวิจัยที่เก็บมาแต่ข้อมูล แล้วมานำเสนอเป็นตารางข้อมูลดิบเท่านั้น โดยยังไม่นำเอาข้อมูลที่เก็บมาได้มาพิจารณาใช้เหตุใช้ผลที่บอกเกริ่นเอาไว้ในบทที่ 2 จึงยังไม่ถือว่าเป็นวิธีการแบบวิทยาศาสตร์ที่ครบวงจร

ผู้เขียนจะยกตัวอย่างเพื่อสาธิตขั้นตอน R_1-E-R_2 นี้จากงานวิจัยของอมรรัตน์ ทิพย์เลิศ และคณะ (2548) ที่สนใจเรื่อง “สมรรถนะทางการสื่อสารของประธานชุมชน บ้านคลองเจริญ อ.เมือง จ.อุดรธานี” ซึ่งตำแหน่ง “ประธานชุมชน” นี้เป็นตำแหน่งใหม่สำหรับชุมชนในเขตเทศบาล

ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบคล้ายกับผู้ใหญ่บ้าน แต่สิ่งที่แตกต่างก็คือไม่ได้มีสถานภาพเป็นข้าราชการและไม่มีค่าตอบแทนการทำงาน

ในขั้นตอนของ R_1 อมรรัตน์ได้อ่านงานทฤษฎีแนวคิดที่เสนอว่าคุณลักษณะของบริบทชุมชนแบบใด (ชนบท / เมือง / กึ่งเมือง / กึ่งชนบท) ก็จะต้องการผู้นำที่มีคุณลักษณะสอดรับกับคุณลักษณะของบริบทแบบนั้น ดังนั้น สำหรับชุมชนบ้านคลองเจริญที่นักวิจัยสนใจศึกษามีลักษณะเป็นชุมชนรอยต่อจากชนบทมาเป็นเมือง ซึ่งน่าจะต้องการผู้นำที่มีลักษณะ “กึ่งเมืองกึ่งชนบท” เพื่อให้สอดรับกัน

การใช้เหตุผลประการที่สองเป็นตัวแปรเกี่ยวกับเรื่อง “สถานภาพและตำแหน่งงานชุมชน” ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีแต่ “หน้าที่” แต่ไม่มี “อำนาจปกครอง” (ในเชิงราชการ / การปกครอง) ดังนั้น อำนาจที่ผู้นำแบบนี้จะใช้ระดมพลังชุมชนมาทำงานนั้นจึงน่าจะมีแต่ “อำนาจจากการสื่อสาร” เท่านั้น ผู้นำแบบนี้จึงต้องมี “ความสามารถ / สมรรถนะทางการสื่อสารเป็นอย่างดี”

จากการใช้เหตุผลดังกล่าว ในขั้นตอนของ E. นักวิจัยจึงได้ลงไปเก็บข้อมูลเกี่ยวกับบริบทชุมชน คุณลักษณะของประธานชุมชน รูปแบบ / เนื้อหาและกลยุทธ์การสื่อสาร ฯลฯ

และในขั้นตอนสุดท้าย R_2 หลังจากที่เก็บข้อมูลทั้งหมดมาแล้ว นักวิจัยก็ได้นำเอาข้อมูลในขั้น E ไปทบทวนไตร่ตรองร่วมกับแนวคิดในขั้น R_1 จนกระทั่งได้ข้อค้นพบว่า เมื่อบริบทชุมชนเป็นแบบกึ่งเมืองกึ่งชนบท ผู้นำ เช่น ประธานชุมชนก็ต้องมีคุณสมบัติแบบผสมผสานทั้งแบบชนบท (เช่นความเสียสละ / ความขยันขันแข็ง / ฯลฯ) และทั้งทันสมัยแบบเมือง (เช่น มีการวางแผนงาน มีการสื่อสารแบบลายลักษณ์อักษร ฯลฯ) จึงจะสอดรับกับลักษณะของชุมชน รวมทั้งเมื่อตำแหน่งผู้นำไม่มีฐานอำนาจแบบอื่นๆ ผู้นำเช่นประธานชุมชนก็ต้องใช้อำนาจจากแหล่งเดียวที่เหลืออยู่คือ อำนาจจากการสื่อสาร ผู้นำเช่นนี้จึงต้องมีความสามารถทางการสื่อสารอย่างสูงมาก มีการใช้กลยุทธ์การสื่อสารอย่างหลากหลายและพลิกแพลง เป็นต้น

(1.3) ความหมายที่ 3 : การวิจัยคือการมองโลกด้วย 2 ตา

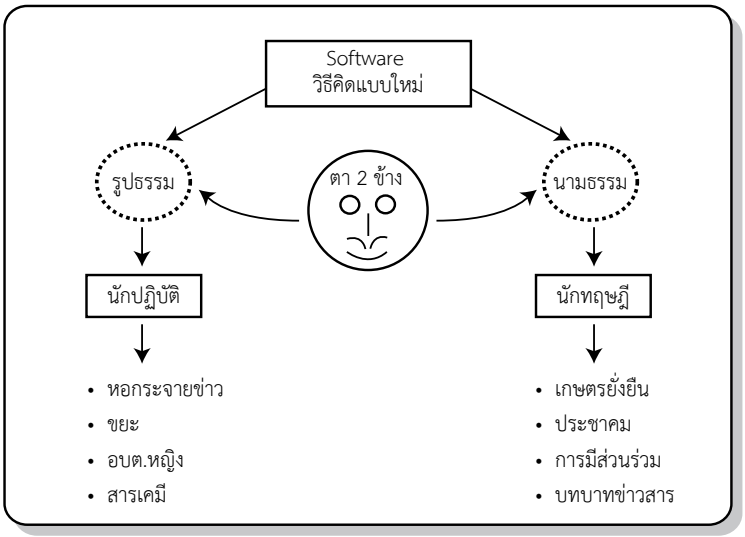

ภาพที่ 4 : การมองโลกด้วย 2 ตา

ในความหมายที่ 3 นี้ การวิจัยคือกระบวนการผ่าตัดตาของมนุษย์ที่ยกระดับวิธีการมองโลกให้สูงขึ้น โดยที่ตามปกติ คนเรามีแนวโน้มจะมองโลกด้วยตาทั้ง 2 ข้างเป็นแบบเดียวกัน เช่น

ถ้าเราเป็น**นักปฏิบัติ** เราก็มีแนวโน้มจะมองโลกทั้งสองตาไปในทางปฏิบัติที่เป็นรูปธรรม เช่น จะจัดรายการหอกระจายข่าวอย่างไร จะขจัดขยะอย่างไร เป็นต้น

ถ้าเราเป็น**นักทฤษฎี** เราก็จะมีแนวโน้มจะมองโลกทั้งสองตาไปในทางทฤษฎีที่เป็นนามธรรม เช่น เราจะพูดถึงเรื่องประชาคม การมีส่วนร่วม บทบาทข่าวสาร ฯลฯ

แต่เมื่อเรามาทำงานวิจัย กระบวนการวิจัยก็จะพาเราวิ่งสลับสับหว่าง ระหว่างทฤษฎี / ปฏิบัติ นามธรรมกับรูปธรรม ที่วางอยู่ในระบบ

กระบวนการและขั้นตอนของการวิจัย (ดังแสดงอยู่ในภาพ) เมื่อนักวิจัยเขียนบทที่ 1 เขาก็ต้องดูโลกด้วยตารูปธรรม ส่วนบทที่ 2 ก็จะเป็นนามธรรม บทที่ 3 ก็ย้อนกลับมาเป็นรูปธรรม บทที่ 4 ก็ยังเป็นรูปธรรม แต่พอถึงบทที่ 5 ก็ต้องประสานระหว่างตาข้างขวาที่ดูรูปธรรมกับตาข้างซ้ายที่ดูนามธรรม

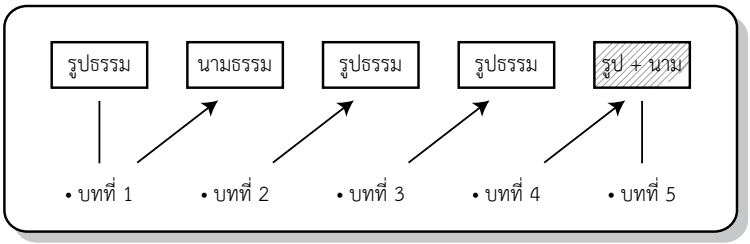

ภาพที่ 5 : การสลับจังหวะระหว่างรูปธรรมกับนามธรรม

ตัวอย่างของผู้ที่สามารถมองโลกด้วยตา 2 ข้างที่ข้างหนึ่งเป็นรูปธรรม และอีกข้างหนึ่งเป็นนามธรรม ก็เช่น บรรดาศิลปินผู้ยิ่งใหญ่ เช่น ไมเคิล แองเจลโล เมื่อเวลาเราซึ่งเป็นคนธรรมดามองดูก้อนหินก้อนหนึ่ง เราก็จะมองเห็น “รูปธรรม / ก้อนหิน” ด้วยตาทั้ง 2 ข้าง

แต่สำหรับไมเคิล แองเจลโลแล้ว ในขณะที่ตาข้างซ้ายเขาจะมองเห็น “ก้อนหิน” เป็นรูปธรรม แต่ตาข้างขวาที่มีทฤษฎีเรื่องโครงสร้างสรีระของคนฝังในอยู่จะทำให้แองเจลโลมองทะลุเห็นเป็นนามธรรมว่า หินก้อนนี้จะสลักเป็นรูปอะไรดี

ดังนั้นเมื่อเราเดินผ่านกระบวนการวิจัยไปทีละขั้นตอนจึงเปรียบเสมือนเรากำลังเข้าสู่การทำศัลยกรรมผ่าตัดตา 2 ข้างให้เห็นเป็น “รูป” ข้างหนึ่ง เห็นเป็น “นาม” ข้างหนึ่ง ความสามารถนี้จะช่วยให้เห็นว่า “จะเอาทฤษฎีไปปฏิบัติได้อย่างไร” หรือในทางกลับจะสามารถมองเห็นว่า “ในการปฏิบัตินั้นมีทฤษฎีอะไรชี้นำอยู่”

ในลำดับต่อไป เราจะกลับมาที่เรื่อง “รูป” และ “นาม”นี้อีกครั้งหนึ่งเมื่อเราต้อง “แปลง” แนวคิด / มโนทัศน์ (concept) ซึ่งเป็นนาม

ให้กลายเป็น “นิยามศัพท์ปฏิบัติการ” (operational definition) ที่เป็นรูปธรรมสำหรับการวัดสิ่งที่จะศึกษา

ตัวอย่างงานวิจัยที่แสดงให้เห็นการมองโลกด้วย 2 ตา ก็เช่นเมื่อทีมวิจัยขยะโคราชได้เข้าไปเก็บข้อมูลในหมู่บ้านโนนป่าติ้ว อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ทิ้งขยะจำนวนมากของอำเภอ และสร้างปัญหาสิ่งแวดล้อมให้แก่ชุมชนอย่างหนักหน่วง แต่ชุมชนก็ไม่กล้าทำอะไร เพราะที่ดินที่อยู่อาศัยนั้นเป็นพื้นที่ทหาร ปรากฏการณ์ที่ทีมวิจัยมองเห็นเป็น**รูปธรรม**ก็คือ การพร่ำบ่น การพูดคุยกันในวงเล็กๆ ที่มีเนื้อหาเป็นแต่ปัญหา ความกลุ้มอกกลุ้มใจ ฯลฯ และเมื่อมองด้วยตาอีกข้างหนึ่งที่เป็นนามธรรม ทีมวิจัยก็เล็งทะลุว่านี่คือ**ลักษณะของการสื่อสารแบบไม่มีส่วนร่วม** ซึ่งเป็นการสื่อสารที่ไม่มีพลังในการแก้ปัญหาของชุมชน

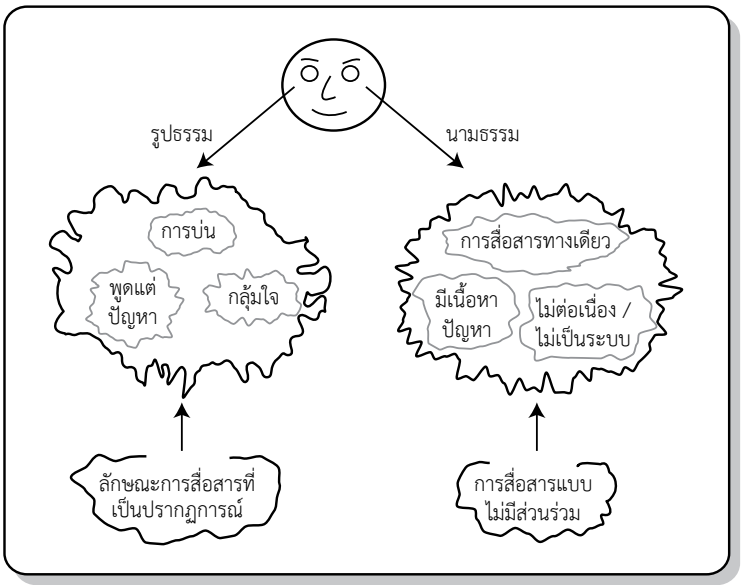

ภาพที่ 6 : การมองโลกด้วยตารูปและตานาม

(1.4) การวิจัยคือการต่อยอดองค์ความรู้

ในภาษาอังกฤษ คำว่า “วิจัย” เขียนว่า “Research” ซึ่งบ่งบอกนัยยะอย่างชัดเจนว่า การวิจัยเป็น “การไปแสวงหาซ้ำแล้วซ้ำเล่าจากที่บรรพบุรุษทางวิชาการ” ได้เคยแสวงหากันแล้ว หรืออาจจะพูดได้ง่ายๆ ว่า การวิจัยคือการไปสานต่อยอดองค์ความรู้เดิมที่ได้ตั้งต้น / ขึ้นต้นเอาไว้แล้ว

ด้วยเหตุนี้จึงเป็นท่าบังคับพื้นฐานว่า **ในบทที่ 2** ของงานวิจัยจะต้องมีการไปอ่านแนวคิด / ทฤษฎี และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง งานวิจัยที่มีเนื้อหา / เรื่องราวคล้ายคลึงหรือใกล้เคียงกับหัวข้อ / ประเด็นที่เรากำลังศึกษาอยู่ ซึ่งเปรียบเสมือนป่าแห่งความรู้ที่มีอยู่

ผู้เขียนขอเปรียบเทียบอุปมาอุปมัยว่า เนื้อหาในบทที่ 2 นี้จะเป็นไม้ค้ำยาวที่นักวิจัยจะใช้ค้ำถ่อเพื่อกระโดดข้ามรั้วสูง (ปัญหาการวิจัย) ยิ่งเรามีไม้ค้ำถ่อที่ยาวมากเท่าไหร่ เราก็ยิ่งสามารถสปริงตัวกระโดดข้ามรั้วแห่งปัญหาได้สูงมากขึ้นเท่านั้น

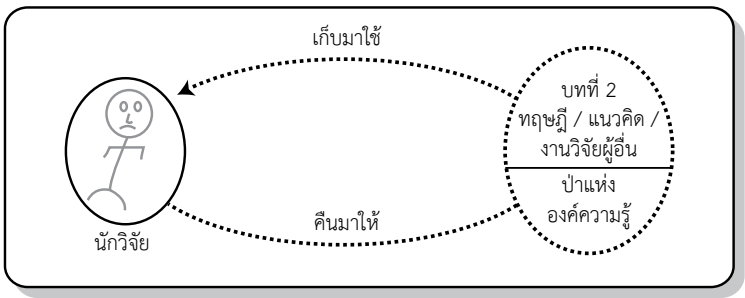

ภาพที่ 7 : ความสัมพันธ์ระหว่างนักวิจัยกับองค์ความรู้

และเพื่อให้ความสัมพันธ์ระหว่างนักวิจัยกับ “ป่าแห่งองค์ความรู้” นั้นมีลักษณะสองทางแบบเดียวกับแนวทาง “การทั้งใช้ทั้งพัฒนาป่า” ดังนั้น เมื่อระยะเริ่มแรก นักวิจัยจึงอยู่ในฐานะผู้ที่จะไป “เก็บความรู้จาก

ป่าแห่งองค์ความรู้" มาใช้ และหลังจากทำวิจัยเสร็จสิ้นแล้ว นักวิจัยก็ต้องมี "ข้อค้นพบใหม่" (New Finding) ที่จะเอากลับไปคืน / ปลูกใหม่ให้แก่ป่าแห่งความรู้นั้น

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง "เครือข่ายการสื่อสารกับการดำรงอยู่ของชุมชนทุ่งขวาง จ.ชลบุรี" ของสมสุข หินวิมาน และคณะ (2548) นักวิจัยได้ไปท่องป่าและเก็บต้นไม้ความรู้ในเรื่องการดำรงอยู่ของชุมชนออกมาใช้มากมาย เช่น เก็บความรู้จาก ดร.ฉัตรทิพย์ว่า ชุมชนที่จะดำรงอยู่ได้นั้นต้องมีแรงเกาะเกี่ยวกันสูง ต้องมีผู้นำที่เสียสละ ต้องพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ ฯลฯ และหลังจากทำวิจัยเสร็จสิ้นแล้ว อ.สมสุขและคณะก็ได้ค้นพบต้นไม้แห่งความรู้ต้นใหม่ที่ว่า ในขณะที่ชุมชนทุ่งขวางมิใช่ชุมชนที่มีแรงเกาะเกี่ยวเหนียวแน่น ในทางตรงกันข้าม ชุมชนกลับมีการแบ่งแยกกันเป็นกลุ่มย่อยๆ ชุมชนไม่มีผู้นำที่โดดเด่น ฯลฯ แต่ท่ามกลาง "ความไม่มีทั้งหลาย" นี้ หากทว่าชุมชนแห่งนี้ได้มี "ระบบเครือข่ายการสื่อสารที่ถูกออกแบบมาอย่างดีเยี่ยม" และเป็นปัจจัยสำคัญที่อธิบาย "การดำรงอยู่ของชุมชนท่ามกลางคลื่นลมพายุแรงของโลกภายนอก นักวิจัยทีมนี้จึงได้นำต้นไม้ต้นใหม่มาปลูกเพาะเพิ่มขึ้นในป่าแห่งความรู้เรื่องการสื่อสารกับชุมชน

(1.5) เป้าหมายสูงสุดของการวิจัย

เนื่องจากงานวิจัยมีท่าบังคับพื้นฐานว่า ในช่วงยกสุดท้ายของกระบวนการนี้นั้นจะต้องมีการเขียน "รายงานผลการวิจัย" ให้ออกมาเป็นรูปเล่มให้เห็นกันจะจะตา การมุ่งเน้นไปที่ "ผลงานวิจัย" อย่างมากเกินไปนั้น บางครั้งทำให้บดบังหรือบางทีอาจลืมเลือนเป้าหมายที่สำคัญอีกเป้าหนึ่งของการวิจัยไปเลย เป้าหมายที่ว่านั้นก็คือ "นักวิจัย"

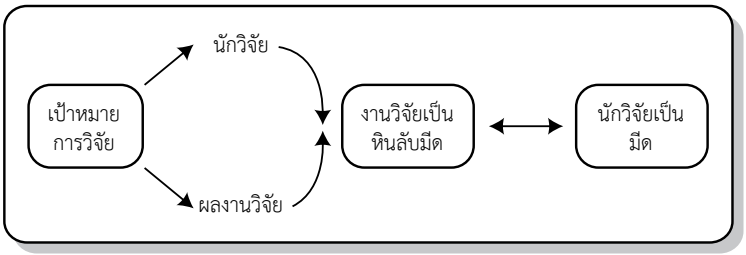

ภาพที่ 8 : เป้าหมาย 2 ประการของการวิจัย

แน่นอนว่า “ผลงานวิจัย” นั้นก็เป็น**เป้าหมาย**ที่สำคัญอย่างยิ่งของการวิจัย แต่ทว่าถ้าจำเป็นต้องเลือกระหว่าง “นักวิจัย” กับ “ผลงานวิจัย” แล้ว ผู้เขียนยังถือว่า “นักวิจัยเป็นเป้าหมายที่สำคัญยิ่งกว่าผลงานวิจัยเสียอีก” เพราะผู้เขียนคิดว่า เป้าหมายสูงสุดของการวิจัยนั้นคือ การพัฒนาวิธีคิดของนักวิจัยให้มีคุณภาพมากขึ้น โดยมีงานวิจัยเป็นวิถีทาง / กุศโลบาย ดังที่ได้เปรียบเทียบเอาไว้ว่า นักวิจัยนั้นเป็นเสมือนมีด ส่วนงานวิจัยนั้นเป็นประดุจหินลับมีด เป้าหมายของการวิจัยน่าจะอยู่ที่ให้มีดคมมากกว่าได้หินลับมีดดีๆ

และวิธีคิดของนักวิจัยที่งานวิจัยสามารถจะช่วยยกระดับ up grade ได้ก็คือ วิธีคิดแบบมีเหตุมีผล เป็นไปตามตรรกะ สามารถวิเคราะห์แยกแยะแล้วก็สามารถสังเคราะห์มองเห็นความเชื่อมโยงของความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งต่างๆ ที่ไม่ปรากฏแก่สายตา แต่จะมองเห็นได้ด้วย**ตาปัญญา** ดังตัวอย่างงานวิจัยที่ได้ยกตัวอย่างมาตั้งแต่ข้างต้น เช่น เพราะตัวแปร / ปัจจัยเรื่อง “เครือข่ายการสื่อสาร” ที่มีความสัมพันธ์กับการดำรงคงอยู่ของชุมชน” เพราะตัวแปร / ปัจจัยเรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” ที่มีส่วนสัมพันธ์กับ “ความเข้มแข็งของชุมชน” จนกระทั่งสามารถนำพลังนั้นไปใช้ “แก้ปัญหาขยะ” ได้ เป็นต้น

ตอนที่ 2

การวิเคราะห์คุณลักษณะและขั้นตอนการวิจัย

จากความหมายที่หลากหลายของการวิจัยที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น ต่อจากนี้เราจะนำเอาความหมายที่ 2 ซึ่งเป็นความหมายที่ยอมรับกันในแวดวงวิชาการมาส่องดูรายละเอียดกัน

ในความหมายเชิงวิชาการนั้น การวิจัยเป็นกระบวนการแปลง “ปัญหา / ข้อสงสัย” ให้เป็น “ปัญญา” (คำตอบ / ข้อค้นพบ) โดยที่กระบวนการแปลงนี้จะต้องมีขั้นตอนที่กำหนดเอาไว้อย่างแน่นอนอยู่ 9 ขั้น ดังที่แสดงอยู่ในภาพที่ 9 นี้

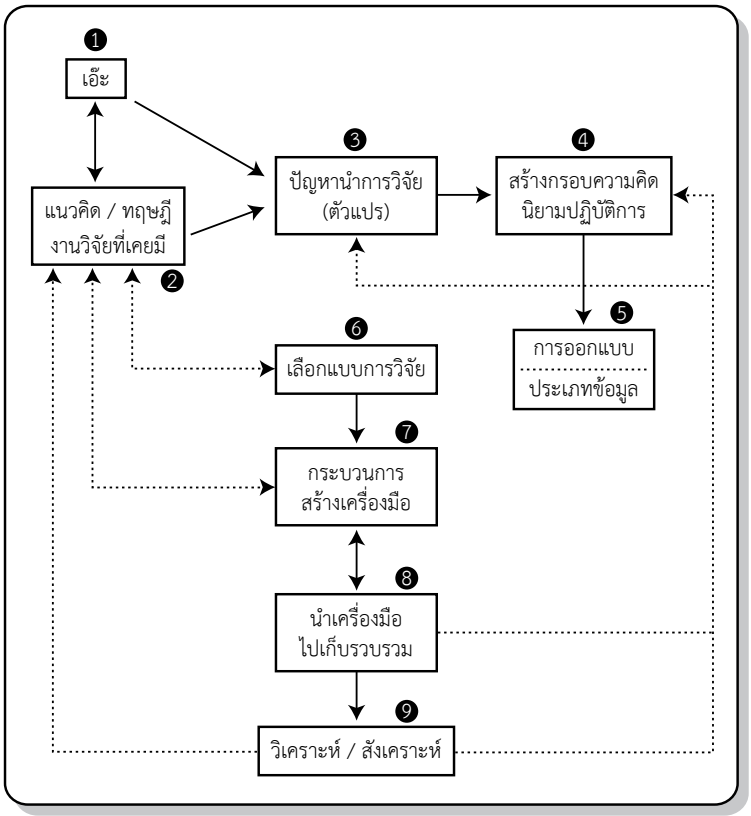

ภาพที่ 9 : แผนที่การวิจัย

หากนำเอาขั้นตอนทั้ง 9 นี้มาอธิบายตามแบบ “วิธีการทางวิทยาศาสตร์” ซึ่งมี 3 จังหวะ คือ R_1-E-R_2 ก็อาจจะแบ่งได้ดังนี้

R_1 : ขั้นบ่มเพาะความคิดจะประกอบด้วยขั้นตอนหลักๆ ถึง 5 ขั้นตอน คือตั้งแต่

ขั้นตอนที่ 1 → สังเกตปรากฏการณ์แล้วบังเกิดความสงสัย ต่อมเอ๊ะเริ่มทำงาน

ขั้นตอนที่ 2 ไปอ่านแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เคยมีมาก่อน พร้อมทั้งขบคิดถึงปัญหาในขั้นตอน (1)

ขั้นตอนที่ 3 จากข้อสงสัยที่ถูกผสมกับทฤษฎีจะกลายเป็นปัญหานำการวิจัยและการคาดเดาผู้ต้องสงสัย (ตัวแปร)

ขั้นตอนที่ 4 การนำเอาตัวแปรต่างๆ มาร้อยเป็นกรอบแนวคิด และแปลงตัวแปรเพื่อนำมาวัดด้วยกระบวนการสร้างนิยามศัพท์ปฏิบัติการ

E : เป็นขั้นลงมือปฏิบัติการ เริ่มตั้งแต่

ขั้นตอนที่ 5 คือการออกแบบงานวิจัยและเลือกประเภทข้อมูล

ขั้นตอนที่ 6 คือการเลือกองค์ประกอบของแบบการวิจัยแบบต่างๆ เช่น พื้นที่ศึกษา กลุ่มตัวอย่าง

ขั้นตอนที่ 7 เป็นขั้นของการสร้างเครื่องมือ

ขั้นตอนที่ 8 เป็นขั้นการนำเครื่องมือไปเก็บรวบรวมข้อมูล

R_2 : ในขั้นตอนที่ 9 เป็นขั้นการวิเคราะห์ / สังเคราะห์ ซึ่งหมายความว่า จะนำเอาข้อมูลที่เก็บได้ย้อนกลับไปดูร่วมกับขั้น R_1

ในขณะที่ขั้นตอนทั้ง 9 ขั้นนี้มีลักษณะเป็น**กระบวนการ** ซึ่งหมายความว่า มีการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง / สอดรับกัน ก็มีข้อน่าสังเกตว่า

ในขั้นตอนแรกๆ นั้นเป็นช่วงเวลาสำคัญ (เสมือนช่วงเวลาของการตั้งครรภ์ที่ 3 เดือนแรกจะเป็นช่วงวิกฤติที่สุด) และหากช่วงเวลาแรก เราเริ่มเปิดหน้างานวิจัยได้ไม่สวยงาม ในขั้นตอนหลังๆ เราก็จะเห็นสายโยงใยไปถึงขั้นตอนแรกๆ ซึ่งหมายความว่า กิจกรรมในขั้นตอนหลังนั้นจะถูกกำหนดมาจากช่วงแรกๆ แล้ว

ดังนั้น ขั้นตอนสำคัญของงานวิจัยจึงเป็นช่วงของการบ่มเพาะความคิดให้ตกผลึกนั่นเอง

อนึ่ง ในการอธิบายขั้นตอนที่เป็นลำดับขั้นทั้ง 9 ขั้นตอนนั้น ผู้เขียนจะใช้เทคนิคแบบ “เล่นงูตกบันได / เสือตกถัง” ด้วยการใช้แนวคิดเรื่อง “การวิเคราะห์คุณลักษณะ” (Attribute analysis) มาเป็นเบี้ยเพื่อเดินไปตามขั้นตอนแต่ละขั้น เพราะฉะนั้น ในที่นี้ ผู้เขียนจึงจะพามาทำความรู้จักกับ “การวิเคราะห์คุณลักษณะ” กันเสียก่อน

(2.1) การวิเคราะห์คุณลักษณะนั้นคืออะไร

คำว่า “คุณลักษณะ” นั้น ในภาษาอังกฤษใช้อยู่หลายคำ เช่น attribute / component / characteristic (หรือในภาษาชาวบ้านอาจใช้คำว่า “สเปก”) ซึ่งหมายถึงส่วนประกอบ / องค์ประกอบ / คุณสมบัติ / ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งนั้นๆ

ตัวอย่างง่ายๆ เช่น ถ้าเราจะศึกษา “วัด” ในแง่มุมของการสื่อสาร ถ้าเราตั้งคำถามว่า มีอะไรบ้างที่เกี่ยวข้องกับวัด เราก็อาจจะวาดรูปคุณลักษณะของ “วัด” ออกมาเป็นรูปแผนที่ความคิด (mind map) ได้ดังนี้

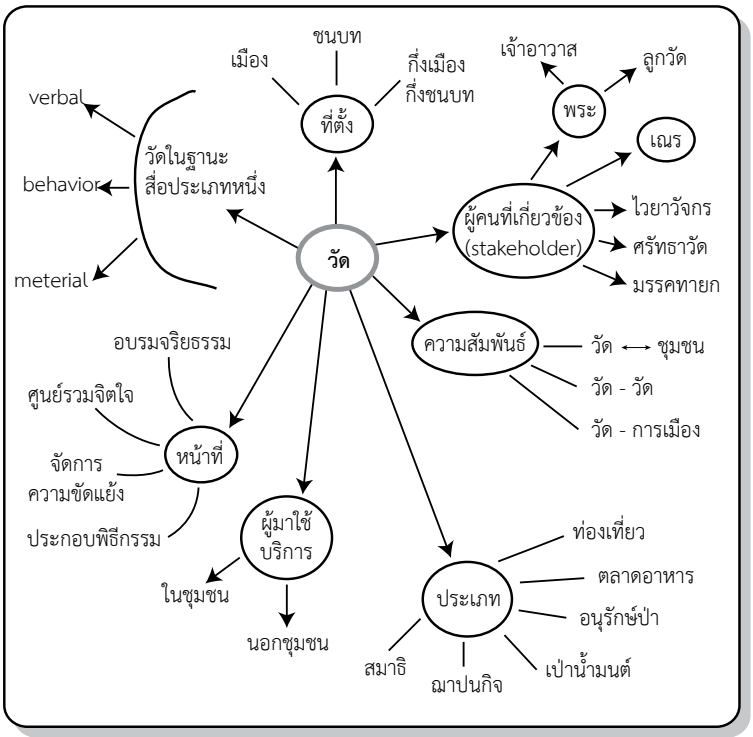

ภาพที่ 10 : คุณลักษณะของ “วัด”

การวิเคราะห์คุณลักษณะมีฐานรากปรัชญาตามหลักพุทธศาสนาที่ว่า **“จะทำงานกับสิ่งใดก็ต้องรู้จักธรรมชาติของสิ่งนั้นให้กระจ่างเสียก่อน”** เช่น ถ้าจะทำการฝึกจิต ก็ต้องรู้จัก “ธรรมชาติของจิต” เสียก่อนว่า แต่เดิมนั้นจิตมีลักษณะเป็นประภัสสรใสกระจ่าง ต่อเมื่อมีกิเลสมาครอบคลุมจึงเศร้าหมอง จิตมีลักษณะไวไม่อยู่นิ่ง เป็นต้น

จากแนวทางที่เป็นปรัชญานี้ เมื่อแปรมาเป็นหลักวิชาการ ก็จะได้คำตอบว่า การรู้จักคุณลักษณะ / องค์ประกอบ / ส่วนประกอบ จะให้ประโยชน์ในแง่ “การจัดการ” กับสิ่งนั้น และเป็นหลักการว่า “ยิ่งรู้จักมากก็จะยิ่งจัดการได้มากขึ้นเช่นกัน” โดยเราอาจจะแบ่งเป็น 3 ระดับได้อย่างหยาบๆ ดังนี้

(1) รู้จักเล็กน้อย - ก็จะรู้ว่า จะ **“เกี่ยวพัน / สัมพันธ์ด้วยอย่างไรดี (deal with)** ตัวอย่างเช่น ในเกาะบาหลีที่มีภูเขาไฟที่ยังมีสิทธิระเบิดเต็มไปหมด คนที่อาศัยอยู่แถบภูเขาไฟ ต้องรู้จักภูเขาไฟสัก 2-3 คุณลักษณะ เช่นรู้ว่า หากวันใดได้กลิ่นกำมะถัน ก็ให้รีบย้ายหนีออกจากบริเวณใกล้ๆ ภูเขา เพราะคุณลักษณะดังกล่าวเป็นสัญญาณบ่งบอกว่า ในไม่ช้าภูเขาไฟจะระเบิดเป็นต้น

(2) รู้จักมากขึ้น - ก็จะสามารถ **“ควบคุมได้” (control)** จากตัวอย่างภูเขาไฟเจ้าเก่า บรรดานักวิทยาศาสตร์ภูเขาไฟที่มีความรู้เกี่ยวกับภูเขาไฟอย่างดี หากเริ่มรู้สัญญาณบ่งบอกว่า ภูเขาไฟจะระเบิด (เช่นได้กลิ่นกำมะถัน) ก็สามารถจะนำเอาสารเคมีบางอย่างไปพ่นตรงกลางปล่องภูเขาไฟ เพื่อควบคุมให้เกิดการระเบิดขึ้นภายใน โดยไม่มีลาวาไหลท่วมออกมาเป็นอันตรายข้างนอก

(3) รู้จักอย่างดีมาก - ก็จะสามารถ **“เปลี่ยนแปลง” (change)** คุณลักษณะบางอย่างของสิ่งเดิมได้ ตัวอย่างเช่น น้ำมีคุณลักษณะเป็น “ของเหลว” แต่บรรดานักเคมีที่รู้จักธรรมชาติของน้ำอย่างละเอียดลึกซึ้งถึงระดับโมเลกุล ก็สามารถจะแปรเปลี่ยนสภาพ “ของเหลว” ของน้ำให้กลายเป็น “ของแข็ง” ได้ (ในรูปแบบของน้ำแข็ง) การเปลี่ยนแปลงหมายความว่า “ดึงเอาขา (คุณลักษณะ) เก่าออก แล้วใส่ขาใหม่” เข้าไป

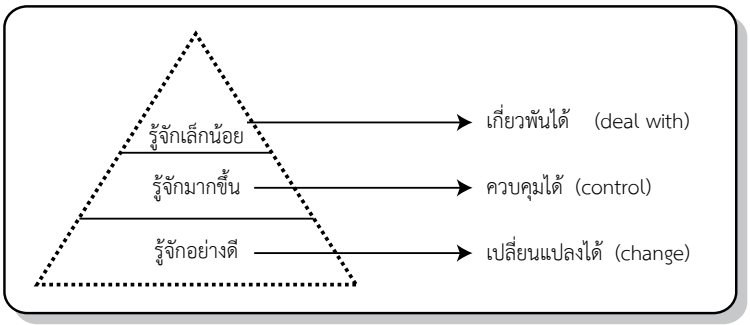

ภาพที่ 11 : คุณลักษณะของการวิเคราะห์คุณลักษณะ

ในลำดับต่อไปจะแสดงให้เห็นว่า การวิเคราะห์คุณลักษณะนี้สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในหลายๆ ขั้นตอนของการวิจัยดังที่แสดงเอาไว้ในแผนที่การวิจัย

(2.2) เอ๊ะ ปัญหานำการวิจัยคืออะไร

ในลำดับแรกนี้ จากภาพที่ 9: แผนที่การวิจัย เราจะเริ่มต้นดูกันใน 3 ขั้นตอนแรกของแผนภาพที่มีความเกี่ยวโยงกันคือ

ขั้นที่ 1 : เอ๊ะ

ขั้นที่ 2 : แนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เคยมี

ขั้นที่ 3 : ปัญหานำการวิจัย

ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วว่า งานวิจัยจะเริ่มต้นขึ้นเมื่อต่อมเอ๊ะของเราเริ่มทำงาน ซึ่งทำให้เราเกิดปริศนาในใจต่อปรากฏการณ์ต่างๆ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าก้าวแรกของงานวิจัยจะเริ่มต้นด้วย “การเอ๊ะ” แต่คำถามที่เกิดมาจากการเอ๊ะนั้น ก็ยังไม่ใช่ “ทุกข์ที่แท้ / หรือปัญหานำการวิจัย” จนกว่า “คำถามนั้นจะถูกนำมาคลุกเคล้ากับแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เคยมีมา”

ผู้เขียนจะเปรียบเทียบอุปมาอุปมัยให้เข้าใจแล้ว โดยยกตัวอย่างของจริงมาประกอบดังต่อไปนี้

เมื่อเวลาเราเห็นแขกที่ขายโรตีทำโรตีนั้น ก้อนแป้งที่ปั้นเป็นรูปกลมๆ ในระยะแรกนั้นเปรียบเสมือนขั้นตอนที่ 1 ของการเอ๊ะ แต่เมื่อเอาแป้งนั้นมาสะบัดตีอย่างรู้วิธี (เอาแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัย - ขั้นตอนที่ 2) แป้งโรตีก้อนเดิมนั้นก็จะเปลี่ยนคุณภาพไป กล่าวคือ จาก “ปัญหา” ได้กลายเป็น “ปัญหานำการวิจัย”

ตัวอย่างเช่นงานวิจัยเรื่องการสื่อสารที่บ้านครัว ของโศจิวัจน์ บุญประดิษฐ์ และคณะ (2548)

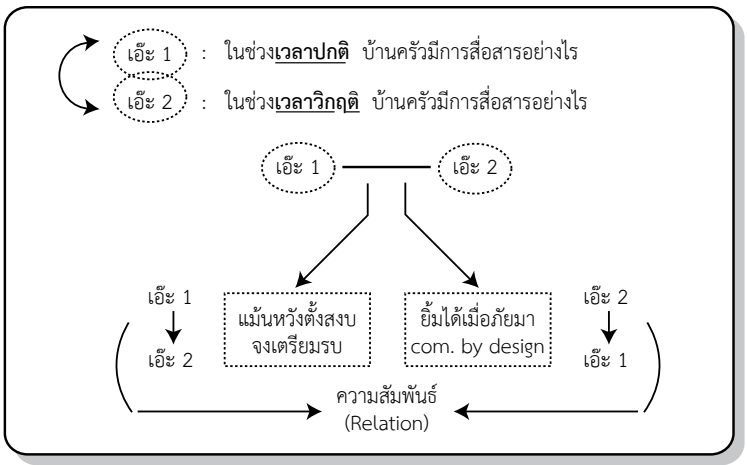

ภาพที่ 12 : จาก “ปัญหา” สู่ “ปัญหานำการวิจัย”

จากภาพที่ 12 จะอธิบายได้ว่า นักวิจัยได้เข้าไปสู่ปรากฏการณ์ของการสื่อสารในบ้านครัว 2 ช่วงเวลา และตั้งข้อสงสัยว่า “เอ๊ะ ใน**ช่วงเวลาปกติ** บ้านครัวมีการสื่อสารอย่างไร” และ “เอ๊ะ ในช่วงเวลาที่ชุมชนต้องเผชิญกับ**ปัญหา**ทางด่วนจะมาตัดผ่านกลางชุมชน ชุมชนจะมีการสื่อสารอย่างไร ทั้ง 2 เอ๊ะนี้ยังอยู่ในระดับของ**ปัญหา**

เมื่อจะแปลง “ปัญหา” ให้มาเป็น “ปัญหานำการวิจัย” นั้น นักวิจัยจะต้องนำเอาทั้ง 2 เอ๊ะมาผูกโยงความสัมพันธ์โดยใช้แนวคิด / ทฤษฎีเป็นเชือกร้อย และในภาพที่ 12 นั้น ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า หากใช้แนวคิด / ทฤษฎีที่ต่างกันมาถักร้อย ก็จะได้ปัญหานำการวิจัยที่ออกมาหน้าตาแตกต่างกัน

เช่น หากเริ่มผูกร้อยโยงเอาเอ๊ะ 1 ขึ้นก่อน แล้วต่อด้วยเอ๊ะ 2 ทฤษฎีที่ใช้ก็คือ “ทฤษฎีแม้นหวังตั้งสงบ.....” นักวิจัยก็จะตั้งปัญหานำการวิจัยว่า หากในช่วงเวลาปกติชุมชนบ้านครัวมีการสื่อสารที่ดี เมื่อเกิดภาวะวิกฤติ ชุมชนก็จะสามารถโยกเอาต้นทุนการสื่อสารมาใช้ในช่วงหน้าสิ่วหน้าขวานได้อย่างดี

ในทางตรงกันข้าม หากนักวิจัยใช้ด้ายร้อยที่ชื่อทฤษฎี **“ชุมชนที่เกิดจากการออกแบบ” (Community by design)** ของ Scott Peck ที่กล่าวว่า คนเรานั้นจะมารวมกันก็เพราะวิกฤติ (เอาเอ๊ะที่ 2 ขึ้นก่อน) และเมื่อวิกฤติผ่านพ้นไป ก็จะสลายตัว นอกจากจะมีการออกแบบพิเศษให้การรวมตัวนั้นยาวนานต่อเนื่องไปในช่วงเวลาปกติ (เอ๊ะที่ 1) การตั้งคำถามนำการวิจัยก็จะเป็นว่า หลังจากฝ่าวิกฤติมาแล้ว ชุมชนบ้านครัวได้ใช้การสื่อสารในภาวะปกติอย่างไร

(เราจะกล่าวถึงบทบาทของทฤษฎีที่มีต่อการวิจัยในตอนต่อๆ ไป)

(2.3) การนำการวิเคราะห์คุณลักษณะมาช่วยตั้งปัญหานำการวิจัย

สำหรับการนำการวิเคราะห์คุณลักษณะมาช่วยตั้งปัญหานำการวิจัยนั้น ในที่นี้จะใช้กรณีงานวิจัยเรื่อง “กระบวนทัศน์ใหม่ในการสื่อสารเพื่อการพัฒนากลุ่มออมทรัพย์ จ.สุรินทร์” โดย ศุภางค์ นันตา และคณะ (2548) คณะวิจัยได้วิเคราะห์คุณลักษณะของกลุ่มออมทรัพย์ออกมาดังนี้

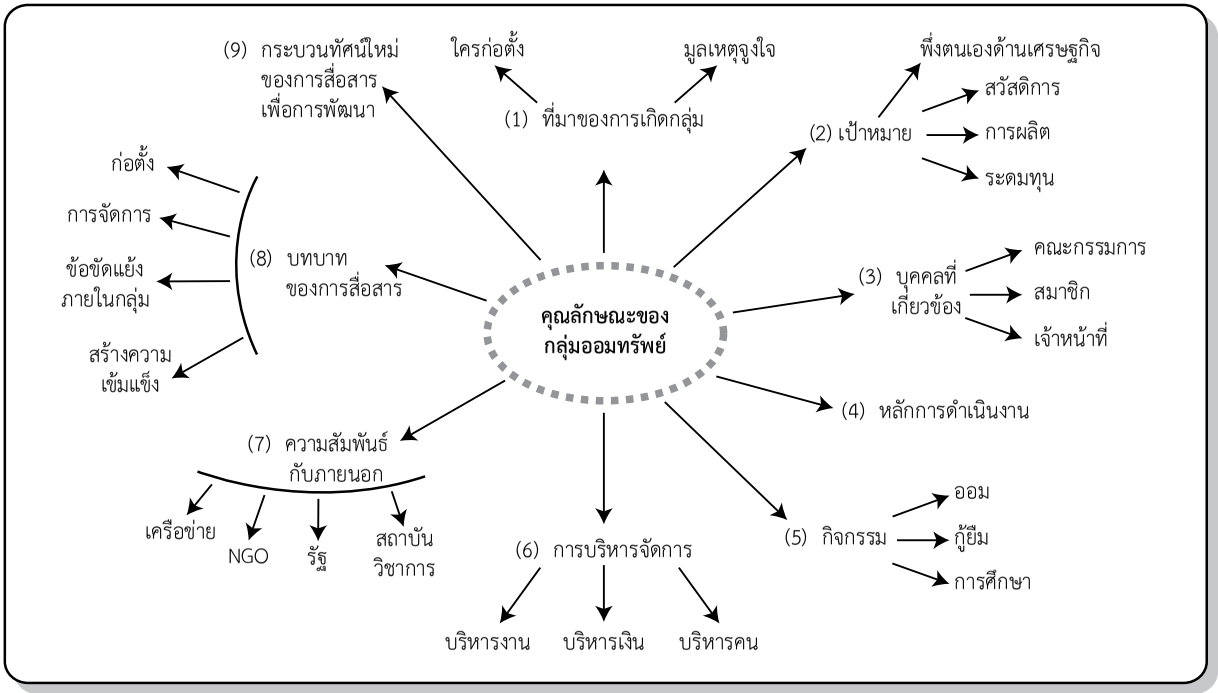

ภาพที่ 13 : คุณลักษณะของกลุ่มออมทรัพย์

จากแผนภาพที่ 13 บวกผสมกับการสังเกตปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจริงใน จ.สุรินทร์ คณะวิจัยพบว่า กลุ่มออมทรัพย์ในจังหวัดสุรินทร์นั้นมีการก่อตั้งขึ้นอย่างมากมาย แต่ทว่าหลังจากผ่านไปสักช่วงระยะเวลาหนึ่ง กลุ่มออมทรัพย์ที่จะเหลือรอดชีวิตอยู่นั้นมีจำนวนไม่มาก และแม้แต่ในจำนวนที่รอดชีวิตนั้น กลุ่มออมทรัพย์ที่จะมีสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรงให้บริการสมาชิกได้อย่างแท้จริงและเต็มที่ ก็ยิ่งมีจำนวนน้อยลงไปอีก คณะวิจัยที่เข้าสังเกตปรากฏการณ์นี้จึงได้ตั้งคำถามว่า “เอ๊ะ ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น”

จากคำถามที่จุดประกายคำถามแรก คำถามอื่นๆ ก็จะตามติดกันมาเป็นพรวน เช่น อะไรเป็นเหตุ / ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับ “ความสำเร็จ / ความล้มเหลว” ของกลุ่มออมทรัพย์ “คำตอบ / อ้ายโม่ง” ที่ทีมวิจัยจะคาดเดานั้น ก็จะได้มาจากการวิเคราะห์คุณลักษณะนั่นเอง เช่น

- ที่มาของการเกิดกลุ่ม เป็นปัจจัยที่เกี่ยวข้องหรือไม่
- เป้าหมายของกลุ่ม
- บุคคลที่เกี่ยวข้อง....
- ฯลฯ

และในท่ามกลาง “ผู้ต้องสงสัย” เหล่านี้ เนื่องจากคณะวิจัยเป็นนักวิชาการด้านการสื่อสาร คณะวิจัยจึงต้องใช้กล้องส่องพิเศษเข้าไปดูเรื่อง “การสื่อสาร” และตั้ง “ปัญหาหลักนำการวิจัย” ข้อหนึ่งขึ้นมาว่า

“แล้วการสื่อสารมี**บทบาท**อย่างไรบ้างต่อความสำเร็จ / ความล้มเหลว” ของกลุ่มออมทรัพย์

ส่วนการจะวัด**บทบาท**ของการสื่อสารในด้านไหนและอย่างไรบ้างนั้น คณะวิจัยก็ต้องเข้าป่าไปหาองค์ความรู้จาก “แนวคิดทฤษฎีที่ว่าด้วยบทบาทของการสื่อสารต่องานพัฒนา” บ้าง ไปหาอ่านจากงานวิจัยรุ่นพี่ที่ได้เดินล่วงหน้าเพื่อเอามาใช้เป็นแนวทาง / แบบอย่างสำหรับงานของเรา

ซึ่งในการนี้ เมื่อวิเคราะห์ดูคุณลักษณะอื่นๆ ของ “กลุ่มออมทรัพย์” แล้ว เช่น มีเรื่องการก่อตั้งกลุ่ม มีเรื่องการบริหารจัดการ มีเรื่องความขัดแย้ง (เพราะเงินทองเป็นของบาดใจกัน) มีเรื่องการพัฒนากลุ่ม / กิจกรรมให้เข้มแข็ง ฯลฯ ดังที่แสดงอยู่ในภาพ คณะวิจัยก็จัดการเอาเรื่อง “การสื่อสาร” ผสมลงไปเป็นยาดำในคุณลักษณะอื่นๆ ของกลุ่มออมทรัพย์ ด้วยเหตุนี้ การวัด” บทบาทของการสื่อสารในกลุ่มออมทรัพย์” จึงออกมามีโฉมหน้าดังที่แสดงอยู่ในภาพที่ 13 นั่นเอง

(2.4) การวิเคราะห์คุณลักษณะช่วยหา “ตัวแปร”

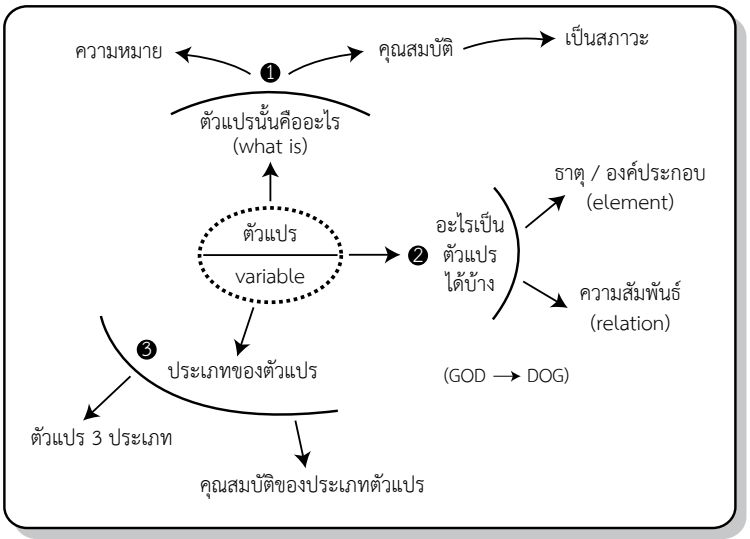

ภาพที่ 14 : คุณลักษณะของตัวแปร

(1) ตัวแปรนั้นคืออะไร

(1.1)ความหมายของตัวแปร ในขณะที่งานวิจัยเริ่มต้นด้วย “ข้อข้องใจ / ปริศนาคาใจ” นั้น ในด้านหนึ่ง งานวิจัยก็ต้องเริ่ม “เดา” คำตอบ (อย่างเป็นวิชาการ) ด้วยว่า “อะไรน่าจะเป็นคำตอบ” ของเรื่องนี้ และในขั้นตอนต่อไปคือการเก็บข้อมูลมาพิสูจน์ ก็จะเป็นรายการเปิดหน้าอ้ายโม่งให้เห็นว่าใช่หรือไม่

คำตอบ / ปัจจัยที่เกี่ยวข้อง (หรือผู้ต้องสงสัย) ในงานวิจัยนั้นเราเรียกว่า “ตัวแปร” (variable) ซึ่งชื่อนามก็บ่งบอกอยู่แล้วว่า ถ้าปัจจัยตัวนี้แปรเปลี่ยนไป ก็จะส่งผลถึงปัจจัยตัวอื่นๆ

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวันก็เช่น เมื่อเวลาแม่ครัวตักแกงมาชิม และพบว่า มีรสชาดจืดชืด หากแม่ครัวต้องการจะทำให้แกงมีรสชาดความเค็มเพิ่มมากขึ้น แม่ครัวก็ต้องเดาว่า “ตัวแปรใด” ที่จะเพิ่มความเค็มได้

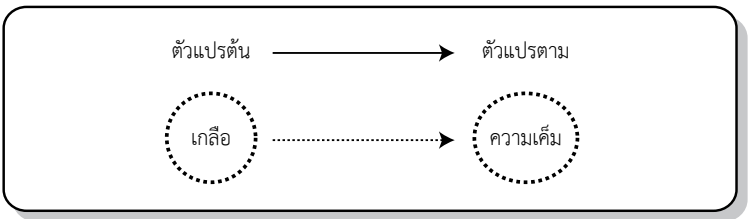

ภาพที่ 15 : ตัวแปรต้น / ตัวแปรตาม

ในที่นี้ “เกลือ” ก็จะเป็น “ตัวแปรต้น” ซึ่งมีผลต่อ “ความเค็ม” ของแกง ซึ่งหมายความว่า “หากปริมาณของเกลือ” แปรเปลี่ยนไปมากน้อย ก็จะส่งผลทำให้ “ความเค็ม” ของแกงแปรเปลี่ยนตามไปด้วย

(1.2)คุณสมบัติของความเป็นตัวแปร

ในขณะที่พวกเราคงจะได้เคยอ่านงานวิจัยกันมาบ้างแล้ว แต่อาจจะพบเห็นหน้า “อ้ายโม่ง” บางตัวมาแล้ว เช่น เวลาที่พูดถึงตัวแปร เราก็มักจะนึกถึงคุณสมบัติของประชากร/กลุ่มตัวอย่าง เช่น เพศ อายุ รายได้ ระดับการศึกษา ฯลฯ การเห็นแนวคิดเหล่านี้มาเล่นบทบาทเป็นตัวแปรบ่อยๆ ชวนให้เราคิดว่า แนวคิดเหล่านี้ได้เป็น “ตัวแปรมาตั้งแต่เกิด และจะต้องเป็นต่อไปจนตาย” ดังนั้น เมื่อคิดถึง “ตัวแปร” เราก็คิดถึงแต่ “แนวคิดหน้าเดิม” เหล่านี้

นี้เป็นความเข้าใจผิดประการหนึ่งเกี่ยวกับ “คุณสมบัติของความเป็นตัวแปร” เพราะอันที่จริงแล้ว ตัวแปรไม่ใช่แนวคิดที่เป็นมาแต่กำเนิด (essentialism) แต่ทว่า “ตัวแปรมีคุณสมบัติเป็นสภาวะ (Mode / being)” กล่าวเล่นๆ ก็คือ จะยังไม่มีอะไรเป็นตัวแปรจนกว่าแนวคิดนั้นจะเข้ามาใกล้ “วงโคจรการวิจัย” ของเรา

เพราะฉะนั้น งานวิจัยของเราก็ไม่จำเป็นต้องมี “ตัวแปรแบบฉบับ” เป็น เพศ อายุ รายได้ การศึกษา ฯลฯ เสมอไป เพราะหากเราอ่านวิจัยที่ล่วงมาแล้วในอดีต และได้พิสูจน์แล้วว่า “ประเด็นที่เราจะศึกษานั้น เรื่องเพศ อายุ ฯลฯ ล้วนไม่เกี่ยวข้อง” เราก็สามารถจะฟันธงไปได้เลยว่า แนวคิดที่เอ่ยมานั้นไม่ใช่ตัวแปร

ในทางตรงกันข้าม “ตัวแปร” นั้นควรจะ “งอก” ออกมาจากปัญหานำการวิจัยของเราเอง ตัวอย่างงานเรื่องสิ่งแวดล้อมได้พิสูจน์แล้วว่า ทัศนคติต่อการอนุรักษ์ป่าด้วยการใช้ถ่านไม้นั้น จะเกี่ยวกับตัวแปรที่ว่า “กลุ่มตัวอย่างใช้เตาหุงต้มแบบไหน ใช้ถ่านหรือแก๊ส” เป็นต้น เราจึงยังต้องการความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ในการขุดหา “หน่อตัวแปร” ที่เกี่ยวข้องกับปัญหานำการวิจัยของเรา

(2) อะไรเป็นตัวแปรได้บ้าง ในบรรดาคุณลักษณะทั้งหลายของสรรพสิ่ง เราสามารถจะจัดจำแนกคุณลักษณะทั้งหมดออกให้เป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ

(2.1)ธาตุ / องค์ประกอบ เช่น น้ำจะประกอบด้วยธาตุไฮโดรเจน 2 ตัว และออกซิเจน 1 ตัว (H_2O)

(2.2)ความสัมพันธ์ (relation) เช่น น้ำมีธาตุ 3 ตัวนั้นเรียงตัวกันด้วยความสัมพันธ์อย่างไรบ้าง เช่น

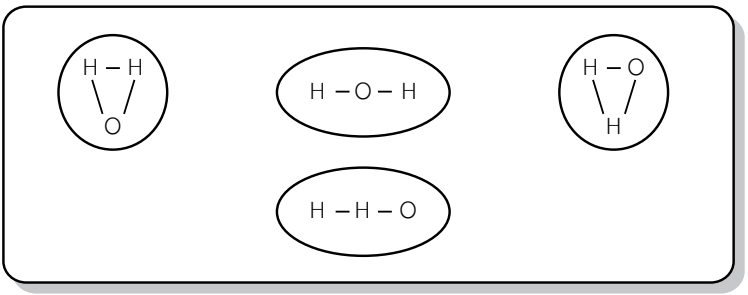

ภาพที่ 16 : ธาตุและความสัมพันธ์

สำหรับสิ่งที่จะมาเป็นตัวแปรนั้น สามารถจะเป็นได้ทั้ง **ธาตุ / องค์ประกอบ**หรือความสัมพันธ์ที่มีคุณสมบัติที่จะแปรเปลี่ยนได้

ตัวอย่างเช่นในงานวิจัยเรื่อง “ป่าห้วยแก้ว” ของทีมวิจัยของศรีธรณ์ โรจนสุพจน์ ศรีธรณ์พบว่า **บรรดาการสื่อสารแบบเดิม** ที่มีอยู่ในชุมชนนั้นไม่สามารถจะสร้างสรรค์ความสามัคคีของชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ป่าชุมชนได้ คณะวิจัยจึงได้ทดลองฉีด “สื่อสมัยใหม่ เช่น สื่อคอมพิวเตอร์” เข้าไปเป็นตัวแปรใหม่ด้านการสื่อสารเพื่อจะวัด “ความสามัคคี” (ตัวแปรตาม) ว่าเปลี่ยนแปลงไปหรือไม่ นี่เป็นกรณีที่ตัว “ธาตุ / องค์ประกอบ” (element) มีการแปรเปลี่ยนเป็นตัวแปรใหม่

และในกรณีเดียวกันนี้เอง ก็มี “ความสัมพันธ์” ที่กลายมาเป็นตัวแปร จากแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในฐานะผู้ผลิต” คณะวิจัยได้พลิกกลับ “ความสัมพันธ์ในฐานะผู้ส่ง / ผู้รับ” ของชาวบ้านเสียใหม่ จากแต่เดิมที่บุคคลภายนอกเช่นทีมวิจัยจะเป็นผู้ผลิตและชาวบ้านเป็นผู้ดู / ผู้ชม แต่ในการวิจัยครั้งนี้ ชาวบ้านจะพลิกกลับ

ความสัมพันธ์จาก"การเป็นผู้ชม"ขึ้นมาเป็น "ผู้ผลิต" เอง และคณะวิจัยต้องการศึกษาว่า "ผล (ตัวแปรตาม) ที่เกิดจากการสลับตัวแปรเรื่องความสัมพันธ์ในฐานะผู้ผลิต / ผู้ชม" จะเป็นอย่างไรบ้าง

(3) ประเภทของตัวแปร โดยทั่วไปมักจะมีการแบ่งประเภทของตัวแปรออกเป็น 3 ประเภท คือ ตัวแปรต้น ตัวแปรตาม และตัวแปรแทรก ซึ่งคุณลักษณะของตัวแปรแต่ละประเภทก็เป็นไปตามชื่อนามที่บ่งบอก

เราจะใช้ตัวอย่างเรื่องเกลือ / ความเค็ม / น้ำ เพื่อประกอบความเข้าใจ

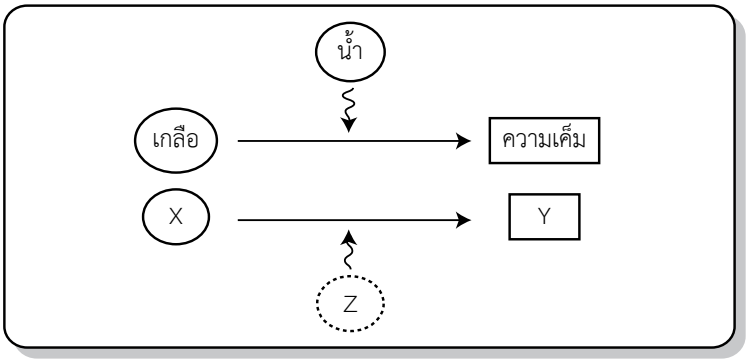

ภาพที่ 17 : ประเภทของตัวแปร

X = ตัวแปรต้น ซึ่งได้แก่เกลือที่จะเป็นตัวกำหนด

Y = ตัวแปรตาม ซึ่งได้แก่ความเค็มที่จะต้องแปรไปตามปริมาณของเกลือ

Z = ตัวแปรแทรก ซึ่งเป็นตัวแปรที่เข้ามาคั่นกลางและส่งผลต่อการกระทำระหว่างตัวแปรต้นและตัวแปรตาม เช่น แม้ว่าจะใส่เกลืออย่างมาก แต่ถ้าเติมน้ำมากเช่นกัน ความเค็มก็อาจจะไม่เพิ่มขึ้น เป็นต้น

ในเรื่อง “ประเภทของตัวแปร” นี้ก็มีข้อเท็จจริงเช่นเดียวกับเรื่องของ “ความเป็นตัวแปร” กล่าวคือไม่มีตัวแปรใดมีคุณสมบัติว่าจะเป็นตัวแปรประเภทใดติดตัวมาแต่กำเนิด หากทว่า ตัวแปรหนึ่งๆ จะกลายมาเป็นตัวแปรประเภทใด ย่อมขึ้นอยู่กับการออกแบบหรือการจัดวาง (positioning) ของผู้วิจัยในครั้งนั้นๆ

ลองดูตัวอย่างนี้ประกอบก็จะเข้าใจ

ถ้าเราทำการทดลองเรื่องการโยนหัวก้อย โดยใช้ตัวแปร 2 ตัว คือ ช่วงเวลาและปริมาณหัวก้อยที่ออก เราสามารถจะออกแบบการวิจัยได้ 2 แบบคือ

แบบ (ก) : ปัญหานำการวิจัย → ภายใน**เวลา 15 นาที** เราสามารถจะโยนให้**ออกหัว**ได้สักกี่ครั้ง

x เวลา = ตัวแปรต้น

x หัว = ตัวแปรตาม

แบบ (ข) : ปัญหานำการวิจัย - ถ้าต้องการให้**ออกหัว** 10 ครั้ง จะใช้เวลานานเท่าใด

x หัว = ตัวแปรต้น

x เวลา = ตัวแปรตาม

ลองดูตัวอย่างงานวิจัยที่มีการนำเอาการวิเคราะห์คุณลักษณะมาทำเป็นตัวแปร เช่น งานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการเกษตรโดยไม่ใช้สารเคมีของจำรัส เสือดี และคณะ (2548) ที่พบว่า วิธีการสื่อสารที่ได้ผลอย่างหนึ่งคือ การทำแปลงสาธิต และหากทีมวิจัยต้องการจะตอบคำถามต่อไปว่า เพราะเหตุใดการสื่อสารด้วยรูปแบบการทำแปลงสาธิตจึงได้ผล คณะวิจัยก็จะได้ทำการวิเคราะห์คุณลักษณะของแปลงสาธิตออกมาดังนี้

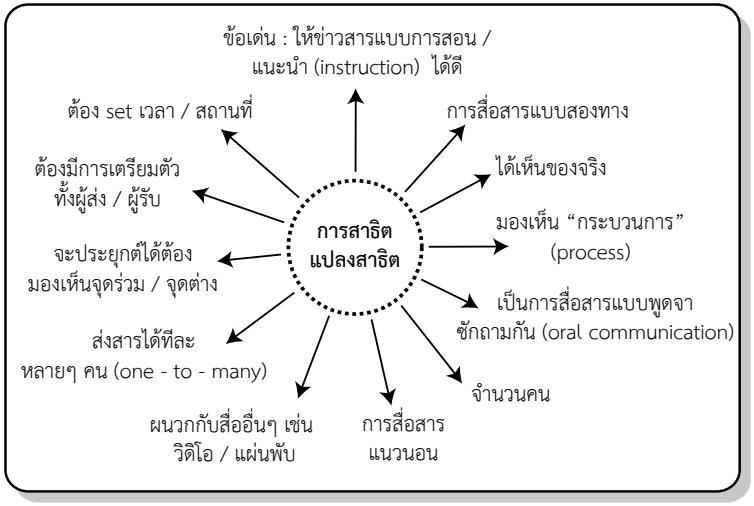

ภาพที่ 18 : คุณลักษณะของแปลงสาธิต / การสาธิต

จากคุณลักษณะข้างบนนี้ คณะวิจัยสามารถจะเลือก "ขา" บางขาที่ต้องสงสัยว่าจะเป็นตัวแปรตัดสินประสิทธิภาพของแปลงสาธิตมาศึกษา เช่น "การต้องมีการตระเตรียมตัวทั้งฝ่ายผู้ส่ง / ผู้รับ" เป็นต้น

(2.5) การวิเคราะห์คุณลักษณะช่วยทำ "นิยามศัพท์ปฏิบัติการ" / กรอบแนวคิดการวิจัย

สำหรับในช่วงที่ 4 ของแผนที่การวิจัยนั้น จะประกอบด้วย 2 ส่วน คือ นิยามศัพท์ปฏิบัติการและกรอบแนวคิดการวิจัย เราจะเริ่มต้นด้วยนิยามศัพท์ปฏิบัติการเสียก่อน

(1) นิยามศัพท์ปฏิบัติการ (Operational definition)

ความเข้าใจผิดประการแรกที่ต้องแก้ไขเสียก่อนก็คือ นิยามศัพท์ปฏิบัติการมิใช่นิยามที่เกิดมาจากการเปิดพจนานุกรมแล้วพรรณนาว่าคำๆ นั้น / แนวคิดนั้นๆ แปลว่าอะไร เพราะการนิยามศัพท์ในการวิจัยนั้นมีความหมายว่า การวิจัยครั้งนั้นๆ นักวิจัยจะตกลงกับผู้อ่านว่าเขาจะวัด “แนวคิด” นั้นได้อย่างไร

ในที่นี้จะขออธิบายนิยามศัพท์ปฏิบัติการจากหลายๆ วิธีเพื่อช่วยทำความเข้าใจ โดยจะเริ่มจากเรื่อง “ตัวแปร” ที่เราเพิ่งจะเดินจากมา

“ตัวแปร” เป็นสิ่งหนึ่งที่เราจะต้องนิยามให้ชัดเจน แต่ทว่าในบรรดาตัวแปรทั้งหลายนั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท

(ก) ตัวแปรที่วัดโดยตรงได้เลย เช่น ตัวแปรรูปธรรมที่มีคุณสมบัติกว้าง ยาว หนา น้ำหนัก ความถี่ .... ฯลฯ

(ข) ตัวแปรที่ต้องวัดทางอ้อม ได้แก่ พวกตัวแปรที่เป็นนามธรรม เช่น ความซื่อสัตย์ ความสนใจ ทัศนคติ ฯลฯ ตัวแปรเหล่านี้จะวัดโดยตรงแบบพวกแรกไม่ได้ แต่จะต้องมี “ตัวชี้วัด” (indicator)

บรรดาตัวแปรประเภทที่ 2 นั้น เปรียบเสมือนแนวคิดที่อยู่กลางห้องๆ หนึ่ง ซึ่งสามารถจะมีทางออกได้หลายๆ ทาง (แต่ละทางออกนั้นก็คือ “ตัวชี้วัด”) ดังนั้น ในการนิยามศัพท์ปฏิบัติการก็คือ การที่นักวิจัยระบุแก่ผู้อ่านว่าในงานวิจัยชิ้นนี้จะใช้ประตูทางออกทางใด

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง ศักยภาพโนราในการพัฒนาท้องถิ่นของเธียรชัย อิศรเดช และคณะ (2548) แนวคิดที่เป็นตัวแปรคือ “ศักยภาพของโนรา” ซึ่งคณะวิจัยจะต้องตกลงกับผู้อ่านว่าในงานวิจัยชิ้นนี้จะวัดตัวแปร “ศักยภาพ” ได้อย่างไรบ้าง

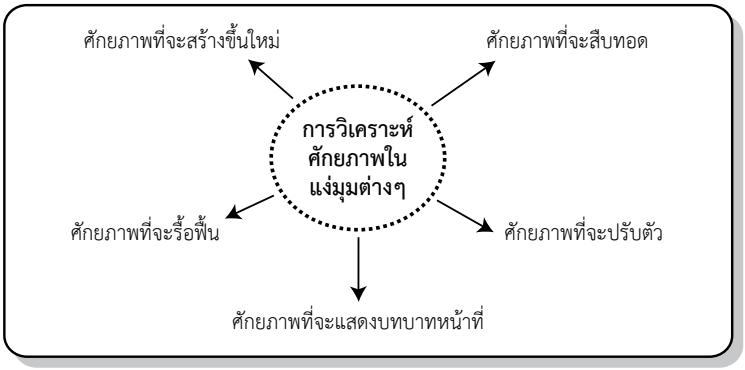

ภาพที่ 19 : การวิเคราะห์ศักยภาพในแง่มุมต่างๆ

จากภาพที่ 19 จะเห็นได้ว่า เมื่อเวลาที่เราไปอ่านทบทวนแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยอื่นๆ ที่ทำมาแล้วเกี่ยวกับ “ศักยภาพ” เราก็จะพบว่า ในงานวิจัยแต่ละชิ้น ก็จะกำหนด / ระบุคุณลักษณะของศักยภาพเอาไว้มากมายที่นักวิจัยสามารถจะนำเอามาประมวลเข้าไว้ด้วยกัน และหลังจากนั้นก็คัดเลือกเอาเฉพาะคุณลักษณะที่สอดรับกับประเด็นหัวข้อที่เราจะศึกษามากำหนดเป็นนิยามศัพท์ปฏิบัติการของเรา

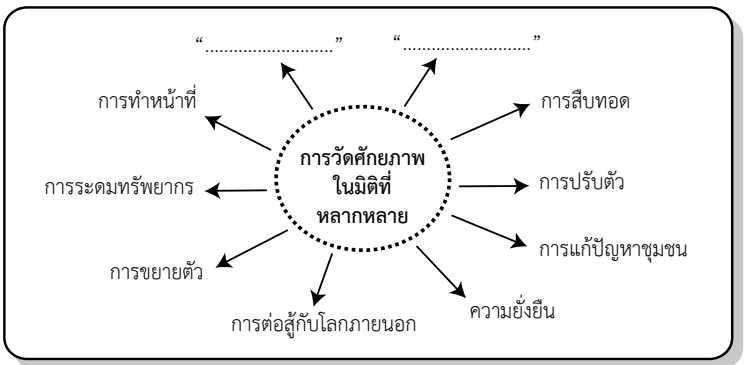

ภาพที่ 20 : มิติที่หลากหลายของการวัดศักยภาพ

การนิยามศัพท์ปฏิบัติการที่แตกต่างกันนี้เอง ช่วยให้คำอธิบายว่าเพราะเหตุใด งานวิจัยมากมายหลายชิ้นที่ศึกษา “แนวคิด / หัวข้อเดียวกัน” เช่น ความตื่นตัวทางการเมือง การมีส่วนร่วมของประชาชน ฯลฯ จึงได้ผลออกมาแตกต่างกัน (บางครั้งต่างกันแบบหน้ามือกับหลังมือ) ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากนักวิจัยแต่ละคนได้พาผู้อ่านเดินออกมาจากห้องจากคนละประตู กล่าวคือ มีการนิยามศัพท์ปฏิบัติการที่แตกต่างกันนั่นเอง

ดังนั้น ในการอ่านงานวิจัยแต่ละชิ้น ส่วนที่ผู้อ่านจะพลาดไม่ได้ก็คือ ต้องอ่านนิยามศัพท์ปฏิบัติการเพื่อให้รู้ตัวว่า กำลังจะถูกงานวิจัยพาเดินออกประตูไหน หรืออาจกล่าวว่า จะได้ทราบว่า แนวคิดนั้นจะถูกวัด (operationize) อย่างไร

(2) กรอบแนวคิด / การวิจัย (Conceptual Framework)

ในขณะที่ตัวแปรแต่ละตัวนั้นเปรียบเสมือน ดอกมะลิ ใบแก้ว กลีบกุหลาบ ฯลฯ การสร้างกรอบแนวคิดการวิจัยก็เปรียบเสมือนการนำตัวแปรเหล่านั้นมาร้อยเข้าด้วยกัน โดยที่การร้อยนั้น เราจำเป็นต้องรู้ว่าจะจัดวางตำแหน่ง (positioning) ตัวแปรตัวไหนไว้ที่ไหน (เหมือนกับรู้ว่าจะเอาดอกมะลิ ใบแก้ว วางไว้ตรงไหน) และต้องรู้ว่า จะเอาตัวแปรตัวไหนมา “สัมพันธ์” กับตัวแปรตัวไหน (ดูตัวอย่างต่อไป) ซึ่งความรู้ดังกล่าวนั้นส่วนใหญ่เรามักจะได้มาจากการอ่านแนวคิด / ทฤษฎีนั่นเอง

การสร้างกรอบแนวคิด / การวิจัยนั้นจะมีประโยชน์มากสำหรับขั้นตอนของการวิเคราะห์ เพราะกรอบแนวคิดดังกล่าวจะช่วยเป็นเสมือนพิมพ์เขียว หรือแผนที่ที่ช่วยการเดินทาง โดยเฉพาะเมื่อเรามีกองข้อมูลจำนวนมากมายมหาศาลจนแหวกว่ายไม่ถึงฝั่ง กรอบแนวคิด / การวิจัยก็จะช่วยนำทางให้เราจัดระบบข้อมูลและวิเคราะห์สังเคราะห์ได้

ตัวอย่างเช่น งานการวิจัยเรื่องการพัฒนาหอกระจายข่าว ของ อ.ดวงพร และคณะ ที่ได้กล่าวมาแล้ว คณะวิจัยศึกษาถึง 7 หมู่บ้าน และศึกษาตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาหอกระจายข่าวถึง 8 ตัว ดังในภาพ

	❶	❷	❸	❹	❺	❻	❼	❽
หมู่บ้าน	การบริหาร	แหล่งเงินทุน	ผู้จัด	เนื้อหารูปแบบ	ความสม่ำเสมอ	ปัญหา / อุปสรรค	การรับฟัง	การมีส่วนร่วม
1								
2								
3								
4								
5								
6								
7								

ภาพที่ 21 : ตัวแปรในงานวิจัยหอกระจายข่าว

ดังนั้น หากไม่มีการจัดวางกรอบแนวคิดการวิจัย บรรดาตัวแปรทั้ง 8 ตัวของ 7 หมู่บ้านก็จะกระจัดกระจายเป็นเบี้ยหัวแตก ดังนั้น คณะการวิจัยจึงได้นำตัวแปรทั้ง 8 มาร้อยเรียงเข้าด้วยกันเป็นกรอบการวิจัย ดังในภาพ

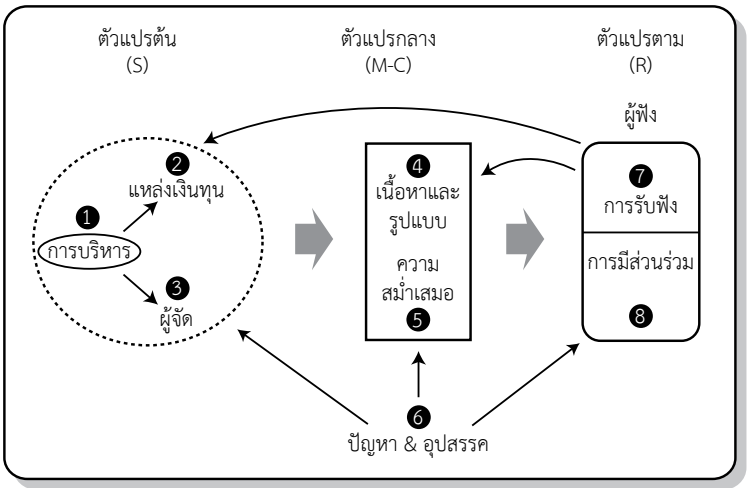

ภาพที่ 22 : การเรียงประเภทของตัวแปรในงานวิจัยหอกระจายข่าว

จะเห็นได้ว่า การร้อยเรียงตัวแปรทั้ง 8 นั้นก็ได้ใช้แบบจำลองการสื่อสาร S - M - C - R มาช่วยเป็นเข็มร้อยมาลัยนั่นเอง

(2.6) อีก 5 ขั้นตอนของกระบวนการวิจัย

ดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้นแล้วว่า ขั้นตอนที่นับว่าสำคัญอย่างยิ่งของกระบวนการวิจัยคือขั้น "ก่อร่างสร้างความคิด" (Research Formation) ซึ่งได้แก่ขั้นตอนที่ 1 - 4 นั่นเอง ซึ่งเปรียบเสมือนการตั้งครรภ์ ในช่วงสองสามเดือนแรกๆ นั้น ถือว่าเป็นช่วงก่อรูปร่างที่เป็นขั้นวิกฤติ หากมีปัญหาหรือความไม่ชัดเจนในช่วงแรกนี้แล้ว จากภาพที่ 9 เราจะเห็นได้ว่า มีสายระโยงระยางจากขั้นตอนหลังๆ มายังช่วงแรกนี้ ซึ่งก็หมายความว่า หากก่อ "ต้นสาย" เอาไว้ไม่ดีแล้ว ก็จะไปแสดงผลที่ "ปลายเหตุ"

ขั้นตอนที่ 5 : ขั้นออกแบบและกำหนดประเภทข้อมูล (Research Design) เนื่องจากงานวิจัยมิใช่งานที่สุ่มเสี่ยงไปตายเอาดาบหน้า หากทว่าเป็นงานที่ต้องวางแผนเอาไว้อย่างรอบคอบรัดกุมก่อนจะลงมือทำ อีกประการหนึ่ง งานวิจัยมีลักษณะเป็นงานที่วุ่นวายสับสน (Messy Business) โดยเฉพาะในขั้นตอนของการลงมือปฏิบัติ (ต้องนัดหมายกลุ่มตัวอย่าง ต้องเตรียมอุปกรณ์ ต้องแจกแบบสอบถาม ฯลฯ) ดังนั้น จึงมีแต่การวางล่วงหน้าเอาไว้อย่างดีเท่านั้นที่จะช่วยลด / บรรเทาความผิดพลาดเสียหายอันเกิดจากความวุ่นวายได้

ในขั้นตอนของการออกแบบ เป็นช่วงที่ก้าวเข้ามาสู่ Empirical (ตัว E) คือขั้นการลงมือปฏิบัติการ เมื่อผ่านขั้นตอนที่ 1 - 4 ก็หมายความว่านักวิจัยได้มีความชัดเจนแล้วว่า "เราต้องการจะ**ค้นหาอะไร**" (ปัญหานำการวิจัย) และเรารู้ **เบาะแส**ของสิ่งที่จะค้นหาด้วยความช่วยเหลือของแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (รวมทั้งเครื่องมือชิ้นสำคัญที่จะได้แนะนำในตอนต่อไปชื่อ "การวิเคราะห์คุณลักษณะ") เมื่อ**ความคิดชัดเจน**แล้ว เราจึงจะเริ่มลงมือปฏิบัติได้

คำว่า “ออกแบบ” เป็นคำที่เหมาะสมมากที่จะนำมาใช้ในที่นี้ โดยปกติ ในชีวิตประจำวันนอกแวดวงวิชาการ เรามักจะได้ยินคำๆ นี้ในวงการตัดเย็บเสื้อผ้า เราจึงจะเทียบเคียงความเข้าใจเรื่องการออกแบบงานวิจัยจากเรื่องเสื้อผ้ากันดีกว่า

เวลาที่เรานำเอาผ้าไปให้ช่างตัดเสื้อออกแบบ สิ่งแรกที่ช่างตัดเสื้อจะถามเราก็คือ เราจะใช้เสื้อผ้าในวัตถุประสงค์อะไร เช่น ไปทำงาน ไปงานเลี้ยงกลางวันหรือกลางคืน ตัดชุดใส่อยู่กับบ้าน ฯลฯ สำหรับงานวิจัยในส่วนนี้ก็คือ**ปัญหานำการวิจัยและวัตถุประสงค์ของการวิจัย**

ในอีกด้านหนึ่ง ช่างตัดเสื้อก็จะหันมาพิจารณาปริมาณและคุณภาพของผ้าที่มีอยู่ ซึ่งจะเป็นอีกปัจจัยหนึ่งในการออกแบบ เช่น ถ้ามีผ้าน้อย แม้จะไปงานเลี้ยงกลางคืน ก็ตัดชุดราตรียาวไม่ได้ สำหรับงานวิจัยในส่วนนี้ก็คือ ทรัพยากรที่นักวิจัยมีอยู่ (เช่น ช่วงเวลา งบประมาณ จำนวนกลุ่มตัวอย่าง ฯลฯ)

หลังจากที่เอาปัญหาและวัตถุประสงค์มาคิดไขว้กับทรัพยากรที่มีอยู่แล้ว นักวิจัยก็สามารถจะ “ออกแบบ” งานวิจัยได้ว่าจะลงมือทำอย่างไร

ในขณะที่การออกแบบของช่างตัดเสื้อผ้านั้น เป็นการวางแผนคร่าวๆ ว่า มีผ้าขนาดนี้ต้องทำกระโปรงราตรีสั้น ไม่มีแขน ฯลฯ ฉันใดก็ฉันนั้น การออกแบบของนักวิจัยก็คือการวางแผนว่า จะต้องใช้วิธีการอย่างไรจึงจะสามารถไปตอบคำถามนำการวิจัยเอาไว้ได้ เช่น ถ้าอยากจะตอบคำถามที่คณะวิจัยหอกระจายข่าวคาดเดาว่า เป็นเพราะการขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนหรือการขาดความเข้าใจของชุมชนเรื่องหอกระจายข่าว ซึ่งเป็น “อ้ายโม่ง” (ปัจจัย) ที่ทำให้มีการใช้หอกระจายข่าวอย่างไม่เต็มศักยภาพ คณะวิจัยก็ต้องออกแบบไปหาพื้นที่ตัวอย่างที่มีการใช้หอกระจายข่าวไม่เต็มที่ แล้วใช้วิธีการวิจัยแบบ “การทดลองสนาม” (field experiment) หรือการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) คือหลังจากเก็บสภาพข้อมูลหอกระจายข่าวที่เป็นอยู่แล้ว ต้องใส่ “ตัวแปร” ที่ต้องการทดสอบเข้าไป

แล้ววัดผลการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น และเพื่อรับประกันความมั่นใจ ควรจะใช้พื้นที่ตัวอย่างหลายๆ พื้นที่ เป็นต้น

ข้อความที่เขียนมาในย่อหน้าที่แล้วนั่นแหละ คือการวางแผนออกแบบของนักวิจัย (ซึ่งหากเทียบกับขั้นตอนอริยสัจสี่แล้ว ก็คือขั้นนิโรธ)

ในขั้นตอนออกแบบนี้ ข้อมูลชุดหนึ่งที่นักวิจัยจะต้องวางแผนตอบออกมาก็คือ ในการตอบโจทย์การวิจัยแต่ละข้อนั้น นักวิจัยจะต้องการ "ข้อมูลประเภทใด" และจะใช้เครื่องมืออะไรไปตอบ และ "ประเภทของข้อมูลที่ต้องการ" นั้นจะไปเป็นตัวกำหนด option ในขั้นตอนที่ 6 ว่า เราจะต้องเลือกใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพหรือเชิงปริมาณ

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องการสื่อสารในการพัฒนาประชาคมทับเที่ยงของ อรุณีวรรณ นาศรี และคณะ (2548) ซึ่งคณะวิจัยได้วางเป้าหมายเอาไว้อย่างกว้างขวางทั้งในแง่กลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้อง การศึกษาทั้งในแง่อดีต / ปัจจุบัน ฯลฯ ดังนั้น คณะวิจัยจึงต้องออกแบบว่า จะใช้วิธีการวิจัยแบบใด / เครื่องมือแบบใดไปเก็บข้อมูลมา เช่น

วัตถุประสงค์ข้อ
1. เพื่อค้นหาพัฒนาการของประชาคม
2. เพื่อค้นหาปัจจัยที่เอื้อต่อการก่อตัวของประชาคม
3. เพื่อศึกษารูปแบบการสื่อสารเพื่อรักษาเครือข่าย
4. เพื่อวิเคราะห์มุมมองของสาธารณะที่มีต่อประชาคมทับเที่ยง
5. เพื่อวิเคราะห์มุมมองของสาธารณะที่มีต่อประชาคมทับเที่ยง

ในชั้นแรก คณะวิจัยต้องระบุ**กลุ่มเป้าหมาย**ที่เกี่ยวข้องเสียก่อนว่ามีใครบ้าง ซึ่งพบว่ามีอยู่ 5 กลุ่มคือ กลุ่มแกนนำ กลุ่มสมาชิก กลุ่มพันธมิตร กลุ่มภาคี และกลุ่มประชาชน

หลังจากนั้นก็ออกแบบว่าจะใช้เครื่องมือ 6 ชนิดมาเก็บข้อมูลจากกลุ่มต่างๆ คือ การลงพื้นที่สร้างความคุ้นเคย การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์ การสำรวจความคิดเห็นของสาธารณะ การจัดประชุมกลุ่มย่อย และการจัดการประชุมเชิงปฏิบัติการ เป็นต้น

ขั้นตอนที่ 6 : การเลือกแบบการวิจัย เป็นขั้นตอนที่ต่อมาจากขั้นตอนที่ 5 เป็นขั้นที่ตัดสินใจว่าจะใช้แบบวิจัยเชิงคุณภาพหรือเชิงปริมาณ ซึ่งจะถูกกำหนดมาจาก “ประเภทของข้อมูล” ที่เราต้องการ (ในที่นี้จะขอละเว้นไม่อธิบายความแตกต่างระหว่างแบบวิธีวิจัยทั้งสองอย่างพิสดาร เนื่องจากต้องใช้ความยาวมาก)

หากกล่าวโดยสรุป ประเภทของข้อมูล**เชิงปริมาณ**ก็คือข้อมูลที่เราต้องการจะ**พิสูจน์ / ตรวจสอบ ทดสอบ / ยืนยันว่า แบบแผน (pattern)** ที่สงสัยนั้นเป็นจริงหรือไม่เพื่อนำไปหาข้อสรุปรวม (generalization) เราจึงต้องใช้ปริมาณของข้อมูลจำนวนมาก ในขณะที่ประเภทของข้อมูล**เชิงคุณภาพ**นั้น เราต้องการอธิบายกระบวนการ (process) หรือ**ความหมาย / ความเข้าใจ**ของกลุ่มตัวอย่างเฉพาะกลุ่มหนึ่ง โดยไม่ได้มุ่งหมายที่จะพิสูจน์หรือนำไปสรุปรวม

แต่สิ่งที่จะต้องแก้ไขความเข้าใจผิดเกี่ยวกับแบบการวิจัยทั้ง 2 ประเภทก็คือ ไม่มีแบบการวิจัยไหนดีเด่นกว่าแบบไหน การเลือกใช้นั้นย่อมขึ้นอยู่กับ**เป้าหมาย / วัตถุประสงค์**ของประเภทข้อมูลที่กล่าวมาข้างต้น

นอกจากนั้นก็มิได้เป็นกฎกติกาว่า จะต้องเลือกใช้แบบวิธีวิจัยแบบใดเพียงแบบเดียวในงานวิจัยชิ้นหนึ่ง เพราะนักวิจัยสามารถจะผสมผสานแบบวิธีวิจัยทั้งสองให้เหมาะสม โดยมีความเข้าใจพื้นฐานว่า “แบบวิธีวิจัยนั้นเป็น **“หนทาง / วิถีทาง”** ซึ่งควรจะต้องรับใช้ “วัตถุประสงค์ / โจทย์การวิจัย” ซึ่งเป็น**เป้าหมายปลายทาง**ที่ต้องการบรรลุ

ขั้นตอนที่ 7 - 8 : กระบวนการสร้างเครื่องมือและการนำไปใช้ ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ต่อมาจากขั้นที่ 6 คือการออกแบบ หมายความว่าเป็นขั้นที่ลงมือเอากรรไกรมาตัดผ้าและเริ่มเย็บให้เป็นรูปร่าง สำหรับในการวิจัย การทำงานสำคัญๆ 3 อย่างในขั้นที่ 7 ก็คือ

- การกำหนดพื้นที่ของการเก็บข้อมูล (setting) ว่าจะเก็บข้อมูลจากที่ไหน
- การกำหนดขนาด / ประเภทของกลุ่มตัวอย่าง (sampling) ว่าจะเป็นใคร จำนวนเท่าใด
- การสร้างเครื่องมือการเก็บข้อมูล เช่น แบบสัมภาษณ์ แบบสังเกต แบบทดสอบ แบบบันทึก ฯลฯ

และหลังจากเสร็จสิ้นภารกิจของขั้นที่ 7 แล้วก็เป็นการนำเอาเครื่องมือไปเก็บข้อมูลในขั้นที่ 8 ตามแผนที่วางเอาไว้

ขั้นที่ 9 **: การวิเคราะห์ - สังเคราะห์** หลังจากได้ข้อมูลมาแล้ว นักวิจัยก็จะเริ่มกระบวนการ “ใช้เหตุใช้ผล (Rationalism)” อีกครั้งหนึ่งตามขั้นตอน R_1 - E - R_2 เราจะกล่าวถึงรายละเอียดของขั้นที่ 9 ในตอนต่อไป

ตอนที่ 3

แนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากประสบการณ์อันยาวนานของผู้เขียนที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในการอ่านงานวิจัยของนักเรียน ผู้เขียนจะปวดเศียรเวียนเกล้าอย่างมากในขั้นตอนของการนำเอาแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาใช้ในงานวิจัย อาการปวดหัวนั้นอาจจะเกิดมาตั้งแต่พบว่าไม่มีการอ่านงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเลย (unseen literature) มีการอ่านแนวคิดที่เกี่ยวข้องน้อยมาก หรือมีการอารธนาทฤษฎีจำนวนมากมายมาประดับไว้ แต่ไม่ได้ใช้งานเลย (Amazing research)

การไม่อ่านงานวิจัยหรือทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยที่กำลังจะศึกษานั้น นับว่าเป็นการ “ทรยศ” ต่อความหมายของคำว่า “research” ซึ่งแปลว่า “เป็นการแสวงหาครั้งใหม่” ในเรื่องที่มีผู้ค้นหาล่วงหน้ามาแล้ว

ส่วนการอัญเชิญแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาวางประดับเอาไว้โดยไม่ได้ใช้งาน ก็เท่ากับเป็นการลบหลู่ทฤษฎีและงานวิจัยที่ล่วงหน้ามาก่อนโดยแท้

ในที่นี้ ผู้เขียนจึงอยากจะขีดเส้นใต้เรื่องบทบาทของแนวคิด / ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในงานวิจัยเพื่อให้เห็นความสำคัญมากขึ้น

(3.1) ทฤษฎีนั้นคืออะไร

มีคำอธิบายง่ายๆ เกี่ยวกับคำนิยามหรือความหมายของทฤษฎีว่า ในขณะที่สรรพสิ่งต่างๆ ในโลกล้วนถูกวางไว้อย่างสะเปะสะปะ เช่น การขึ้นลงของน้ำในแม่น้ำ การเว้าแหว่ง / เต็มดวงของพระจันทร์ ฯลฯ ทฤษฎีคือคำอธิบายที่จะแสดงให้เห็นว่า มีอะไรบ้างที่เชื่อมโยง / สัมพันธ์กัน สัมพันธ์ได้อย่างไร และทำไม เช่น ทฤษฎีแรงดึงดูดของโลกที่อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างการขึ้นลงของแม่น้ำกับการเว้าแหว่งของพระจันทร์ เป็นต้น

คำว่า “ความสัมพันธ์ (relation)” ดูจะเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในงานวิชาการ โดยที่ “ความสัมพันธ์” นั้นอาจจะมีทั้งแบบที่มองเห็นได้ (Visible relation) เช่น เราเห็นการต่อสายโทรศัพท์ที่มีความสัมพันธ์อย่างเห็นได้ชัด สายสัมพันธ์แบบนี้ถ้าขาดหายไปก็จะมองเห็นได้ทันที

แต่ทว่า “ความสัมพันธ์” อีกแบบหนึ่งที่ “มองไม่เห็น” (Invisible relation) เช่น ความสัมพันธ์ทางสังคม (social relation) ความสัมพันธ์แบบนี้เมื่อแปรเปลี่ยนหรือขาดหายไป จะมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อ แต่อาจมองเห็นได้ด้วยตาแห่งปัญญา คือการวิเคราะห์ / สังเคราะห์

ลองดูตัวอย่างประโยค 2 ประโยคข้างล่างนี้ที่มีธาตุ / องค์ประกอบเหมือนเดิม แต่เมื่อเปลี่ยนความสัมพันธ์ก่อน - หลัง ความหมายก็จะแปรเปลี่ยนไปทันที

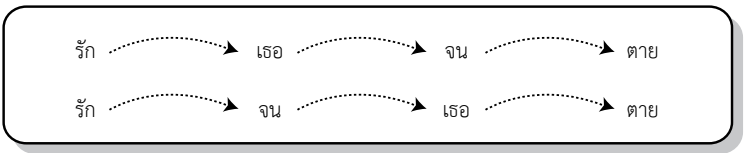

ภาพที่ 23 : การสลับความสัมพันธ์

(3.2) ทฤษฎีนั้นทำหน้าที่อะไร

ลองดูตัวอย่างที่จะยกมากล่าวนี้ที่จะแสดงให้เห็นบทสรุปที่ว่า

"ทฤษฎีเป็น**ไฟฉาย**ส่อง **ความเป็นจริง**ให้เกิด**ภาพความเป็นจริง**

หน้าจอ / การรับรู้	โปรแกรม / ฐานคิด / ทฤษฎี
(1) ผู้ชายเป็นช้างเท้าหน้า ผู้หญิงเป็นช้างเท้าหลัง	Leadership
(2) ผู้ชาย/ผู้หญิงเป็นล้อสองข้างของเกวียน	Equality
(3) ชายเป็นแห หญิงเป็นข้อง ชายก่อ หญิงสาน	Complementary
(4) ผู้ชายคือผู้หญิงที่วิวัฒนาการ จาก "nature" มาสู่ "culture" ที่สูงกว่า	Evolutionism

ภาพที่ 24 : ทฤษฎีเบื้องหลังการอ่านปรากฏการณ์

จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า จาก "ความเป็นจริง" อันเดียวคือ **ความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงกับผู้ชาย** แต่เนื่องจาก "ทฤษฎี / โปรแกรม / ฐานคิด" ที่แตกต่างกัน ทำให้ "การรับรู้ภาพความเป็นจริง" ที่ออกมาแตกต่างกัน

ดังนั้น "ทฤษฎี" จึงทำหน้าที่เป็นเสมือน "ไฟฉาย" ที่ส่องดูความเป็นจริง หากรูปร่าง / ขนาด / ของไฟฉายแตกต่างกัน แม้จะฉายส่องดู "ความเป็นจริง" อันเดียวกัน แต่ภาพที่ปรากฏออกมาสู่การรับรู้ก็จะแตกต่างกันไปด้วย

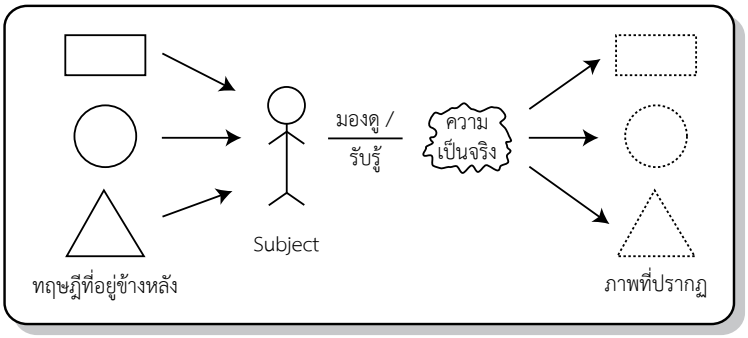

ภาพที่ 25 : การรับรู้ที่มีทฤษฎีต่างกัน

และไม่มีการรับรู้ความเป็นจริงครั้งใดเลยที่จะไม่มี “ทฤษฎี / วิธีคิด / โปรแกรม” ของผู้มองดูเข้าไปร่วมทำงานด้วย เพียงแต่ว่า ผู้มองดูจะรู้ตัวหรือไม่ว่ากำลังใช้ทฤษฎีใด เพราะถ้า “ไม่มีไฟฉาย” ก็จะ “ไม่ปรากฏภาพ”

ในการทำงานวิจัย เมื่อนักวิจัยกำลังเขียน “บทที่ 2” ที่ว่าด้วยแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จึงเป็นเสมือนการบอกผู้อ่านว่า “ข้อมูล / ความเป็นจริง” ที่เรากำลังจะไปเก็บมานั้น จะถูก “ไฟฉายยี่ห้ออะไรบ้าง” มาส่องดู

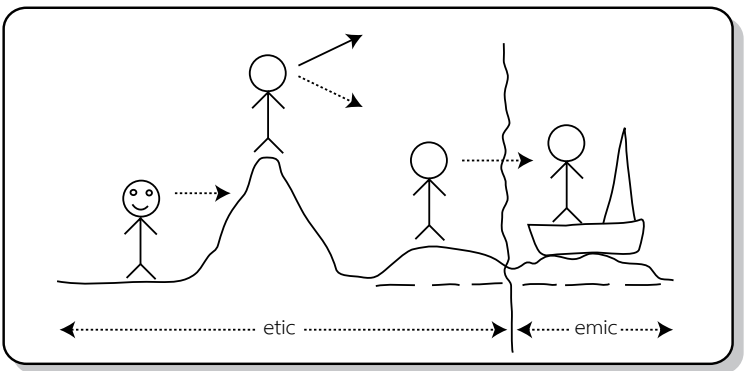

ภาพที่ 26 : จุดยืนที่แตกต่างกำหนดการรับรู้

อีกวิธีหนึ่งที่เราจะทำความเข้าใจกับบทบาทหน้าที่ของทฤษฎีซึ่งนอกจากจะเปรียบเทียบกับไฟฉายส่องความเป็นจริงแล้ว เราอาจจะเปรียบเทียบกับ “จุดยืน” ในตำแหน่งต่างๆ ดังในภาพข้างบนนี้

ในงานนี้มีคน 4 คน ยืนอยู่ 4 ตำแหน่ง

คนที่ 1 : กำลังอยู่ในเรือที่กำลังประสบปัญหาคือชนหินโสโครกและเขากำลังพยายามหาทางแก้ปัญหาด้วยวิธีการต่างๆ เพื่อไม่ให้เรือจม คนที่อยู่ในตำแหน่งนี้เมื่อเทียบเคียงในงานวิจัยแล้วก็คือบรรดากลุ่มตัวอย่างที่กำลังเผชิญหน้าอยู่กับปัญหานานาชนิด เช่น กลุ่มคนโรคเอดส์ที่เชียงราย ชาวบ้านโนนป่าคิ้วที่เจอปัญหาขยะท่วมหมู่บ้านที่โคราช เป็นต้น

คนที่ 2 : กำลังยืนอยู่บนชายหาด และมองไปยังชายคนที่ 1 ที่อยู่บนเรือ จากตำแหน่งที่เขายืนจะกำหนดทิศทางการรับรู้ว่า เขาจะได้เห็นชายคนที่หนึ่งอย่างแน่นอนและในระยะทางที่ค่อนข้างใกล้ชิด ทั้ง “ทิศทาง (direction)” และ “ระยะทาง (distance)” จะช่วยให้เขารับรู้สภาพของชายคนที่ 1 ที่อยู่ในเรือว่าน่าจะกำลังประสบวิกฤติอยู่

เมื่อเทียบกับงานวิจัย สถานะของชายคนที่ 2 นี้น่าจะเป็น “นักวิจัย” เมื่อเริ่มลงไปใกล้ชุมชน ลงไปเก็บข้อมูลด้วยเครื่องมือการวิจัยชนิดต่างๆ และทำให้เข้าอกเข้าใจปัญหาของชายคนที่ 1

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ด้วย “ระยะทาง” ที่ห่างกัน จุดยืนที่ต่างกัน ชะตากรรมของชายคนที่ 1 และคนที่ 2 จึงไม่ได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (เช่น ถ้าเรือล่ม ชายคนที่ 2 ก็จะยังยืนอยู่ชนชายหาดได้ ไม่จมน้ำตายไปด้วย)

คนที่ 3 : เป็นคนที่ยืนอยู่บนยอดเขา จากตำแหน่ง / จุดยืนของเขาทำให้เขามีทางเลือกในแง่ทิศทาง 2 ทางคือ มองขึ้นข้างบน และมองลงข้างล่าง หากมองขึ้นข้างบน เขาก็เห็นแต่ฟ้าสดใส / นกบินเป็นหมู่ โดยไม่รู้เลยว่าข้างล่างกำลังมีวิกฤติ แต่หากมองลงมาข้างล่าง โอกาสที่เห็นปัญหาก็มีมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ด้วยระยะทางที่ห่างไกล น่าจะทำให้เขามองเห็น

“ปัญหา” ไม่ชัดเจนหรืออาจจะมองไม่เห็นว่าเป็นปัญหาด้วยซ้ำไป เช่น อาจจะมองว่าชายคนที่ 1 กำลังเล่นเรืออยู่

จุดยืนของชายคนที่ 3 นี้ก็คือ จุดยืนของคนส่วนใหญ่ต่อปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม กล่าวคือ เราจะมีความรู้สึกว่า “เราอยู่ไกลจากปัญหา” หรือ “นี่ไม่ใช่ปัญหาของเรา” เช่น ถ้าป่าชุมชนที่ห้วยแก้ว / เชียงใหม่ต้องมีอันหมดไป เราเป็นคนกรุงเทพก็ไม่เห็นจะเกี่ยวข้องอะไร เป็นต้น

คนที่ 4 : ด้วยจุดยืนที่อยู่หลังภูเขา ทำให้ชายคนที่ 4 นี้หมดโอกาสที่จะได้พบเห็นกับปัญหาอย่างแน่นอน เขาจะไม่รู้เลยว่ากำลังมีอะไรเกิดขึ้นบนเรือของชายคนที่ 1 ตำแหน่งของชายคนที่ 4 ก็คือคนที่ไม่มีโอกาสได้รับรู้ข่าวสารต่างๆ

จากอุปมาอุปมัย ตำแหน่ง / จุดยืนของชายทั้ง 4 คนนี้ เราอาจกล่าวได้ว่า ความแตกต่างในแง่จุดยืนทั้ง 4 นั้น อาจจะเกิดขึ้นเนื่องมาจากปัจจัยเหล่านี้

(1) ความแตกต่างเชิงกายภาพ (Physical standpoint) ซึ่งได้แก่ ตำแหน่งแห่งที่ทางกายภาพ / ภูมิศาสตร์ / พื้นที่

(2) ความแตกต่างเชิงผลประโยชน์ (Interest standpoint) ซึ่งได้แก่จุดยืนที่จะได้หรือเสียผลประโยชน์จากประเด็นนั้นๆ

(3) ความแตกต่างเชิงทฤษฎี / อุดมการณ์ (Theoretical / Ideological standpoint) อันได้แก่หลักการเรื่องการใช้ทฤษฎี / วิธีคิด / หลักการที่แตกต่างกันดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้น

สำหรับงานวิจัยที่ใช้แนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) จะมีวิธีการแบ่งจุดยืนด้านแนวคิดอีกแบบหนึ่งคือ

(ก) ทัศนะแบบคนวงใน (Emic perspective) อันเป็นจุดยืนของชายคนที่ 1 ที่กำลังอยู่กับปัญหา

(ข) ทัศนะแบบคนวงนอก (Etic perspective) อันเป็นจุดยืนของคน 3 คนที่อยู่นอกเหนือจากปัญหา

และในการวิจัยเชิงคุณภาพนั้น จะต้องคำนึงถึงความแตกต่างระหว่าง 2 จุดยืนนี้อยู่ตลอดเวลา แม้แต่เวลามีการนำเสนอข้อมูล / การวิเคราะห์ - สังเคราะห์ข้อมูล ก็ต้องระบุว่า มาจากทัศนะแบบคนวงนอกหรือคนวงใน

(3.3) ทฤษฎีท่วมหัว เอาตัวการปฏิบัติไม่รอดจริงหรือ

ในชีวิตประจำวันทั่วๆ ไป เรามักจะยินการกล่าวถึง “ทฤษฎี” ในแง่ที่ว่า “ทฤษฎีจัดปฏิบัติไม่ได้” “รู้แต่ทฤษฎี แต่ปฏิบัติไม่เป็นผล” คำกล่าวเช่นนี้ ดูเหมือนจะเป็นการจัดวางให้ “ทฤษฎี” กับ “การปฏิบัติ” เป็นเส้นขนานที่ไม่มีวันบรรจบกัน

อันที่จริง เส้นทางก่อกำเนิดของทฤษฎีนั้นมีอยู่ 2 เส้นทางคือ

(1) ทฤษฎีที่เป็นบทสรุปมาจากการปฏิบัติ หากเป็นเส้นทางนี้ ทฤษฎีนั้นต้องมีลักษณะที่นำไปใช้ปฏิบัติได้จริง (practical) เนื่องจากมีต้นตอความเป็นมาจากการปฏิบัติ

(2) ทฤษฎีที่เรียนรู้ถ่ายทอดกันมาโดยไม่ผ่านการปฏิบัติจริง เส้นทางของทฤษฎีแบบที่สองนี้แหละที่ทำให้เกิดโรค “ทฤษฎีท่วมหัว เอาตัวการปฏิบัติไม่รอด”

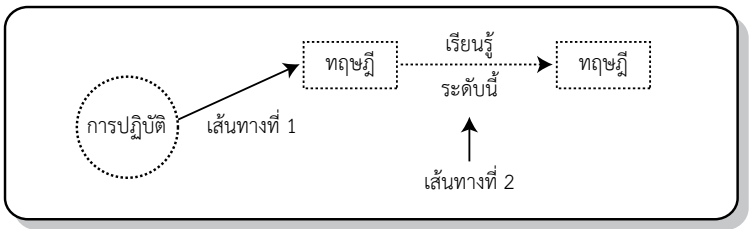

ภาพที่ 27 : สองเส้นทางของการก่อตัวของทฤษฎี

กล่าวสรุปในที่นี้ก็คือ **ทฤษฎีที่ดีๆ นั้นต้องปฏิบัติได้** (ตามคำกล่าวของ K. Lewin ที่ว่า good theory is very practical) ลองดูตัวอย่างที่จะเล่าต่อไปนี้จะเห็นได้ว่า ทฤษฎีดีๆ นั้นจะช่วยย่นย่อระยะทางลองผิดลองถูกให้สั้นลงได้อย่างดี (ตัวอย่างเหล่านี้เป็นตัวอย่างสมมติ)

ภาคปฏิบัติการ : ชาวไร่ชาวนาได้เรียนรู้ผ่านประสบการณ์ว่าเมื่อนำเอาข้าวหว่านลงไปในนาพร้อมกับที่มีเมล็ดหญ้าอยู่ด้วยนั้น ทั้งหญ้าและข้าวจะงอกต้นอ่อนขึ้นมาพร้อมๆ กัน และหาก “ตัดต้นอ่อน” ของ “หญ้าและข้าว” ณ ความสูงของต้นระดับหนึ่ง หญ้าจะตาย แต่ข้าวจะไม่ตาย ผลจากการปฏิบัติซ้ำแล้วซ้ำอีก ชาวนาจะกะระยะถูกว่า ต้องตัดที่ความสูงระดับไหน

แต่หากอาศัยความรู้จากการสรุปประสบการณ์ (ที่เป็นรูปธรรม) แต่ไม่ยกระดับขึ้นมาเป็นทฤษฎี (ที่เป็นนามธรรม) และไม่มีคำอธิบายว่า “เพราะเหตุใด / ทำไม หญ้าจึงตาย และข้าวไม่ตาย” เมื่อเราต้องการจะหว่านเมล็ดข้าวโพด และอ้อยลงไปบ้าง เราก็ต้องลองผิดลองถูกว่า ต้องตัดต้นอ่อนของข้าวโพดและอ้อยระดับไหนจึงจะไม่ตาย

ในทางตรงกันข้าม หากเราทราบหลักการทฤษฎีเบื้องหลังว่าต้นอ่อนของพืชทุกชนิดจะมีจุดที่เรียกว่า “จุดเติบโต” อยู่ ณ ความสูงระดับต่างๆ และเมื่อใดที่เราตัดต้นอ่อนโดยยังเหลือจุดเติบโตเอาไว้ เมื่อนั้นต้นอ่อนต้นนั้นก็จะไม่ตาย

ความรู้เชิงทฤษฎีนี้ นำทางไปสู่คำตอบภาคปฏิบัติได้ว่า ต้องตัดต้นอ่อนของอ้อย / ข้าวโพด / ข้าว / หญ้า ณ ระดับใด จึงจะทำให้มีแต่หญ้าเท่านั้นที่ตาย

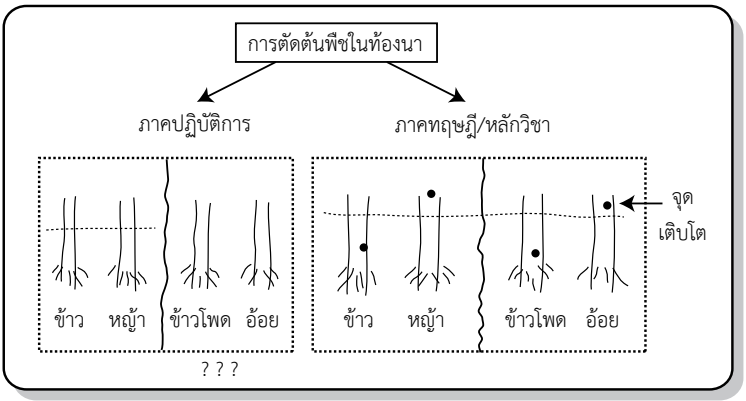

ภาพที่ 28 : ภาคปฏิบัติและภาคทฤษฎี

(3.4) ประโยชน์ของการใช้ทฤษฎีต่องานวิจัย

เพื่อแก้ไขชะตากรรมของแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ผ่านเข้ามาในงานวิจัยและมักจะถูกจัดวางเอาไว้ในฐานะ “ไม้ประดับงานวิจัย” หรือ “หิ้งพระประจำงานวิจัย” ที่ไม่มีการมาเช่นไหว้เหลียวดูอีกเลย ผู้เขียนขอเสนอว่า เราสามารถจะใช้ประโยชน์จากแนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้องได้ตั้งแต่หัวจรดหางแบบเป็นกระดูกสันหลังของกระบวนการวิจัยทั้งกระบวนดังนี้

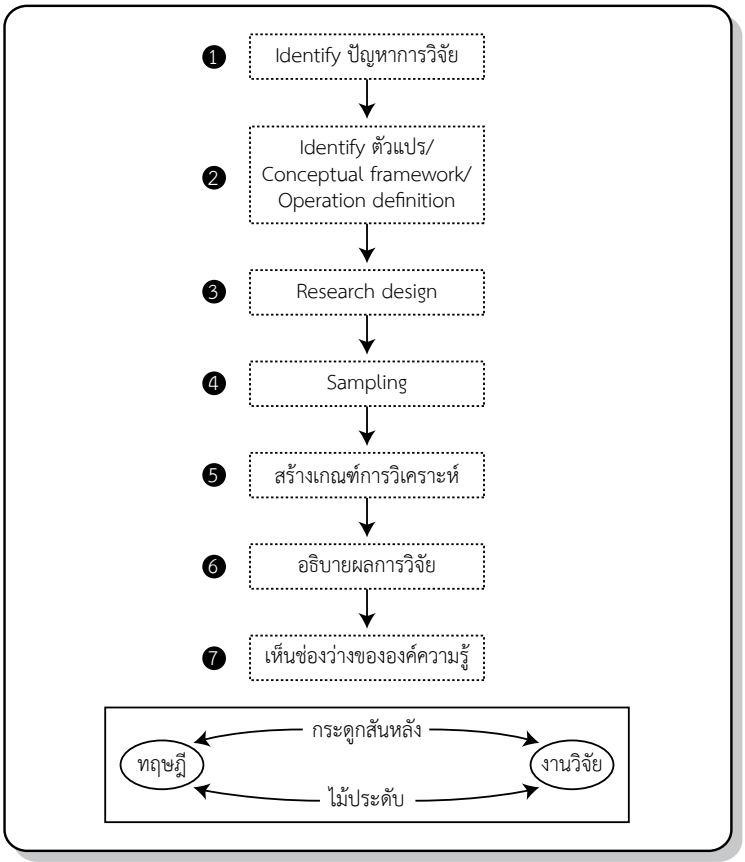

ภาพที่ 29 : การใช้ประโยชน์จากทฤษฎีในงานวิจัย

(1) การใช้แนวคิด / ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อระบุปัญหาการนำวิจัย

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องแนวทางการเสริมสร้างและพัฒนาบทบาทของสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน (ที่ออกมาเป็นงานผีปู่ย่า) ของอดุลย์และคณะ (2547) ที่คณะวิจัยได้ระบุว่า หลังจากที่ได้ศึกษาเรื่องทฤษฎี

บทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านต่อชุมชน และได้ศึกษางานวิจัยที่ผ่านมา ซึ่งมักจะเล่าแต่เรื่องว่า “สื่อพื้นบ้านได้สูญหายไปอย่างไร ได้ลดละเลิกการทำหน้าที่ไปได้อย่างไร” แต่เอ๊ะทำไมจึงไม่มีการศึกษาเรื่องการจะรื้อฟื้นสื่อพื้นบ้านให้ขึ้นมาทำหน้าที่บ้างเลย และมีทฤษฎีไหนที่จะมาช่วยฉายส่องเรื่องการรื้อฟื้นสื่อพื้นบ้านไหม ซึ่งในท้ายที่สุด คณะวิจัยก็ได้พบกับทฤษฎีการผลิตและผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดทางวัฒนธรรม (Cultural production & reproduction) ที่งานวิจัยได้นำมาเป็นตัวช่วย

(2) การใช้ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาระบุตัวแปร / วางกรอบแนวคิดและนิยามศัพท์ปฏิบัติการ

ตัวอย่างงานวิจัยในชุดโครงการการสื่อสารเพื่อชุมชนที่ชัดเจนที่สุดในการนำทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาใช้ในขั้นตอนที่ 2 คือ งานวิจัยเรื่องการพัฒนาแบบจำลองการจัดการกับข้อมูลข่าวสารเพื่อการเสริมสร้างธุรกิจชุมชนของอัจฉริยา เนตรเชย และคณะ (2548)

คณะวิจัยนำเอาทฤษฎีเรื่องขั้นตอนการจัดการข่าวสาร 4 ขั้นตอนมาเป็นแนวทางวางกรอบการวิจัย เอาทฤษฎีเรื่องบทบาทหน้าที่ของข่าวสารในการจัดการธุรกิจชุมชนมาเป็นตัวแปรและเอามาเป็นนิยามศัพท์ปฏิบัติการดังนี้

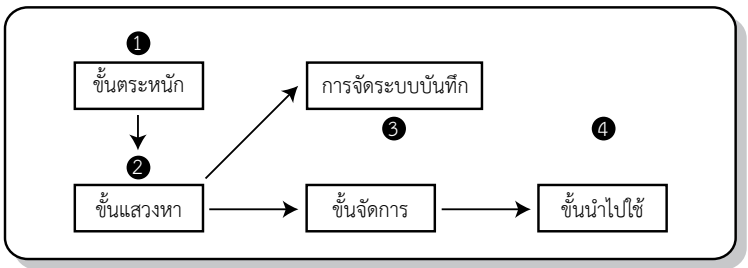

ภาพที่ 30 : ทฤษฎีบทบาทข่าวสารในการจัดการธุรกิจ

นิยามศัพท์ปฏิบัติการ: การจัดการข้อมูลข่าวสาร หมายถึง กระบวนการเรียนรู้และคิดอย่างเป็นระบบด้วยกิจกรรมที่สัมพันธ์กับ 6 กิจกรรม คือ (1) การระบุความต้องการ (2) การแสวงหาข้อมูลข่าวสาร (3) การจัดการข้อมูลข่าวสาร (4) การเก็บสะสมข้อมูล (5) การกระจายข้อมูล (6) การนำความรู้ไปใช้

(3) การใช้ทฤษฎีมาออกแบบงานวิจัย (Research design)

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเพื่อจัดการปัญหาขยะของ อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา ของสิทธิชัย เทวธีระรัตน์ และคณะ (2547) ซึ่งได้ใช้แนวคิดเรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่มีการระบุคุณลักษณะต่างๆ ของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเอาไว้ คณะวิจัยต้องการจะพิสูจน์ว่า รูปแบบการสื่อสารดังกล่าวมีศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของชุมชนได้จริงหรือไม่ จึงได้เลือกแบบการวิจัยเป็น “การทดลองจริงในสนาม” (field experiment) ด้วยการเลือกชุมชนที่มีการสื่อสารแบบไม่มีส่วนร่วม แล้วใส่ treatment (การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม) เข้าไป แล้ววัดผลที่ออกมา

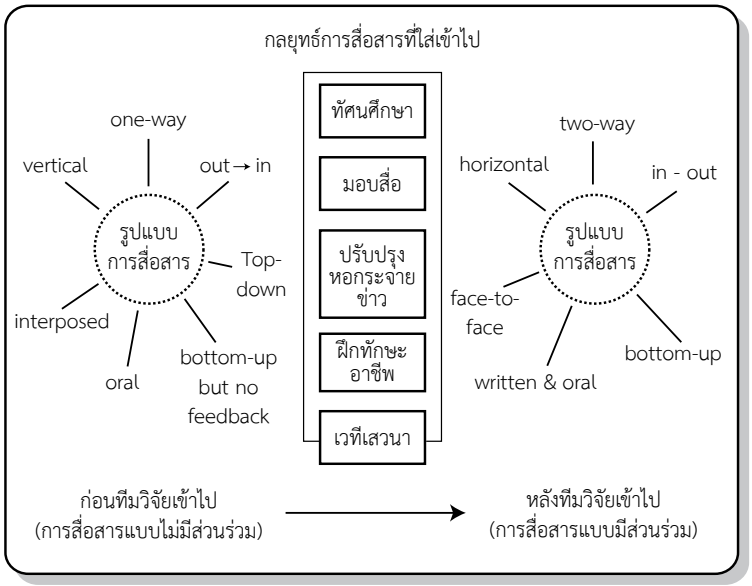

ภาพที่ 31 : การออกแบบงานวิจัยด้วยทฤษฎี

(4) การใช้ทฤษฎีมาคัดเลือกกลุ่มตัวอย่าง (Sampling)

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องป่าชุมชนระยะแรก จ.กาญจนบุรี วราพร ศรีสุพรรณ และคณะ (2548) เรียนรู้จากทฤษฎีการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในการจัดการเรื่องสิ่งแวดล้อมว่า รูปแบบการสื่อสารที่สำคัญที่สุด คือ เครือข่ายการสื่อสาร และหัวใจของเรื่องเครือข่ายก็คือ ผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสีย (stakeholder) ทั้งหมดจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมทุกกลุ่ม จะขาดไปแม้แต่กลุ่มใดกลุ่มหนึ่งไม่ได้ ดังนั้น คณะวิจัยจึงต้องกำหนดกลุ่มเป้าหมายว่า จะต้องรวมเอาทุกชุมชนที่อยู่รอบๆ ป่าเข้ามาสร้างเครือข่าย

(5) การใช้ทฤษฎีมาสร้างหลักเกณฑ์การวิเคราะห์

ในงานวิจัยเพื่อสรุปบทเรียนกระบวนการเตรียมกลุ่มวิทยุชุมชน จ.ปัตตานี ชาลิสา มากแผ่นทอง (2547) ได้นำเอาทฤษฎีแนวคิดเรื่อง

การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมมาสร้างเครื่องมือในการวิเคราะห์เนื้อหารายการของวิทยุชุมชนดังนี้

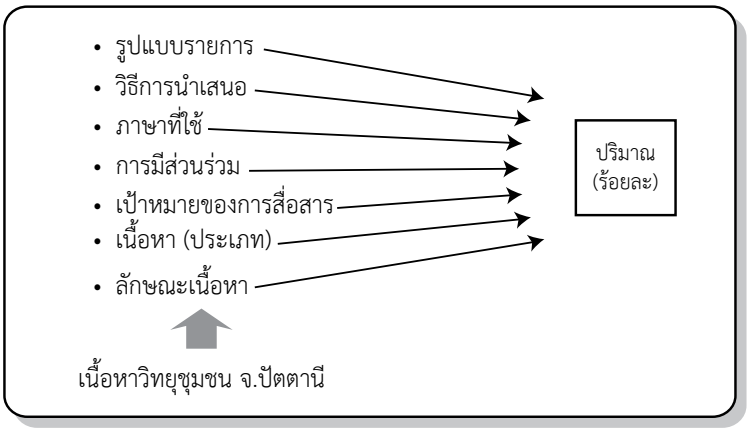

ภาพที่ 32 : การใช้ทฤษฎีมาสร้างเกณฑ์การวิเคราะห์เนื้อหาวิทยุชุมชน

(6) การใช้ทฤษฎีมาอภิปรายผลและเห็นช่องว่างของการเรียนรู้

ในงานวิจัยเรื่อง “สถานีวิทยุโทรทัศน์แห่งประเทศไทย ช่อง 11 พิษณุโลก ในฐานะโทรทัศน์ท้องถิ่นเพื่อชุมชน” หฤทัย ขัดนาคและคณะ (2548) ได้นำเอาทฤษฎีการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมมาอภิปรายผลที่พบว่า เพราะเหตุใดประชาชนผู้ฟังจึงยังเข้ามามีส่วนร่วมในระดับสูงๆ (เช่น ระดับการผลิต ระดับวางนโยบาย) ในกรณีของสื่อขนาดใหญ่ๆ เช่นโทรทัศน์ไม่ได้

และในเวลาเดียวกัน คณะผู้วิจัยก็ได้พบเห็นช่องว่างขององค์ความรู้ในเรื่องการมีส่วนร่วมในสื่อขนาดใหญ่เช่นโทรทัศน์ว่า ตามปกติเมื่อนึกถึงการมีส่วนร่วมในสื่อ เรามักจะนึกถึงแต่ในส่วนของ “ผู้รับสาร” โดยไม่ค่อยนึกถึงส่วนของ “ผู้ส่งสาร” แต่จากการวิจัยเรื่องโทรทัศน์ช่อง 11 พิษณุโลกนั้น ได้ชี้ให้เห็นว่า ในท่ามกลางข้อจำกัดต่างๆ นานาของการที่จะพัฒนาโทรทัศน์ให้มีสถานะเป็นสื่อท้องถิ่นเพื่อชุมชน แต่ทว่า “บุคลากร

ของสถานี” ก็ยังยืนหยัดกัดฟันทำงานอยู่อย่างมีจิตสำนึก และที่มาของสำนึกดังกล่าวก็คือ “สำนึกรักบ้านเกิด” ดังนั้น แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมในสื่อจึงควรมุ่งมาที่ “ตัวแปร” นี้ก่อนเป็นอันดับแรก

(3.5) คู่มือการใช้ทฤษฎี / งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในขณะที่ได้โฆษณาไปว่า ทฤษฎี / แนวคิด / งานวิจัยที่เกี่ยวข้องนั้นมีประโยชน์ต่อการวิจัยตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงปลายสุดของกระบวนการ แต่ทว่าการที่จะใช้งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง / ทฤษฎีให้เป็นประโยชน์อย่างเต็มที่นั้น เราก็ต้องมีคู่มือการใช้ดังนี้

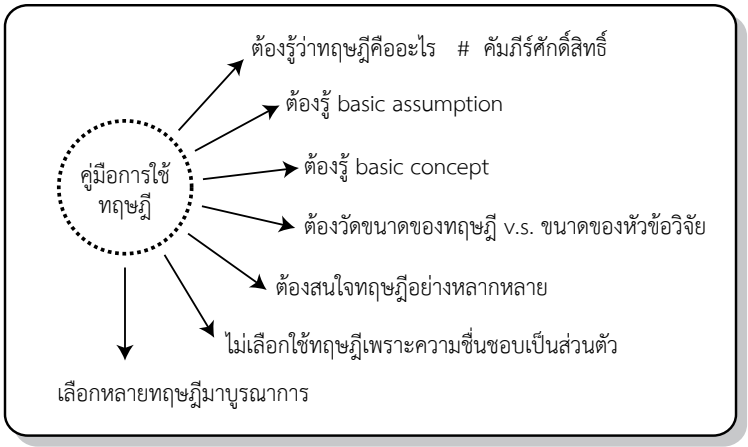

ภาพที่ 33 : คู่มือการใช้ทฤษฎี

(1) ทฤษฎีคืออะไร เราต้องเข้าใจว่า ทฤษฎีมิใช่สัจธรรมสูงสุด ไม่ใช่คัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ที่ห้ามพิสูจน์ท้าทาย ในทางตรงกันข้าม ทฤษฎีเป็นชุดของคำอธิบายความสัมพันธ์ของสรรพสิ่งต่างๆ ในช่วงเวลาหนึ่งๆ บริบทหนึ่งๆ และคำอธิบายนี้จะต้องได้รับการพิสูจน์ การปรับแต่ง ดัดแปลง จนถึง

ระดับโค่นล้มเพื่อเปิดทางให้แก่ทฤษฎีใหม่ และงานวิจัยก็คือกระบวนการพิสูจน์ / ปรับแต่ง / โค่นล้มทฤษฎีนั้นเอง

(2) basic assumption เนื่องจากทฤษฎีถูกประกอบสร้างมาด้วยกลุ่มนักวิชาการที่มี “ความเชื่อเบื้องต้น” อยู่ชุดหนึ่ง (basic assumption) เช่นคนเราเกิดมาดี / เลวหรือกลางๆ ผู้รับสาร active หรือ passive ฯลฯ ดังนั้น ในการใช้ทฤษฎีแต่ละทฤษฎี จึงต้องล้วงลึกไปถึง “basic assumption” ของทฤษฎีนั้น

(3) basic concepts หากเปรียบทฤษฎีแต่ละทฤษฎีเสมือนบ้านหลังหนึ่ง แนวคิดพื้นฐาน (basic concept) ของทฤษฎีนั้นก็เป็นเสมือนองค์ประกอบย่อยๆ ของบ้าน เช่น ไม้ ดิน หิน ปูน ทราย กระเบื้อง ฯลฯ

ฉันใดก็ฉันนั้น เมื่อเราศึกษาทฤษฎีใดๆ ที่จะนำมาใช้ เราก็ต้องส่องดูว่าทฤษฎีนั้นมี basic concepts อะไรบ้าง เช่น ทฤษฎีหน้าที่นิยมก็จะมี basic concepts เรื่อง well-function / dysfunction / mal function ฯลฯ

(4) ขนาดของทฤษฎี ทฤษฎีก็เหมือนเสื้อผ้าคือมีเบอร์ขนาดต่างๆ เช่น L / M / S / เช่น ทฤษฎีขนาดใหญ่ๆ (Grand theory) ทฤษฎีระดับกลาง (Middle - range theory) และทฤษฎีขนาดเล็ก (Micro theory) โดยขนาดของทฤษฎีนั้นจะวัดจากปริมาณตัวแปรที่ประกอบขึ้นมา

ในส่วนของปัญหานำการวิจัยเองก็มีขนาดเช่นเดียวกัน ดังนั้นจึงควรจับคู่ระหว่างขนาดของทฤษฎีกับขนาดของปัญหานำการวิจัยให้พอเหมาะพอเจาะกัน เหมือนการหาเครื่องมือไปจับปลาก็ควรให้สอดรับกับขนาดของตัวปลา

(5) สนใจทฤษฎีอย่างหลากหลาย เนื่องจากปัญหานำการวิจัยนั้นมีลักษณะหลากหลาย ส่วนทฤษฎีนั้นเป็นเสมือนเครื่องมือที่ช่วยการทำงาน ถ้าเราต้องการโค่นต้นไม้ใหญ่เราก็ต้องการขวาน ถ้าเราต้องการตัดไม้เป็นท่อนๆ เราก็ต้องเริ่มใช้เลื่อย เป็นต้น ดังนั้น การรู้จักทฤษฎีหลายๆ ทฤษฎีจะช่วยให้นักวิจัยมีความยืดหยุ่นในการอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น

(6) ไม่เลือกใช้ทฤษฎีเพราะความชื่นชอบส่วนตัว ในภาษาอังกฤษมีภาษิตที่กล่าวว่า “อย่าเอาเกวียนไปไว้หน้าม้า” ซึ่งหากอุปมาอุปมัยเปรียบเทียบระหว่าง ปัญหานำการวิจัยกับทฤษฎีแล้ว ปัญหานำการวิจัยก็คือม้า ทฤษฎีก็คือเกวียน ดังนั้นหากเราเลือกทฤษฎีที่ชื่นชอบก่อนแล้วจึงมาเลือกปัญหานำการวิจัยทีหลัง ก็จะเป็นไปตามภาษิตที่กล่าวไว้คือ เราได้นำเกวียนมาไว้หน้าม้า

ตามหลักการที่ถูกต้อง เราจะต้องถือเอา “ปัญหานำการวิจัย” เป็นธงชัย คือมาก่อนสิ่งอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดทฤษฎี / ตัวแปร / กลุ่มตัวอย่าง / วิธีการวิจัย

(7) เลือกหลายทฤษฎีมาบูรณาการ อาจมีปัญหางานวิจัยบางชิ้นที่นำเอาทฤษฎีหนึ่งมาใช้ได้อย่างลงล้อคพอดี (ก็ถือว่าเป็นโชคดีของนักวิจัยไป) แต่ในกรณีส่วนใหญ่ นักวิจัยมักจะต้องตัดเลือกเอาทฤษฎีจากหลายทฤษฎีมาบูรณาการกันให้เข้ากับปัญหานำการวิจัย และวัตถุประสงค์ของการวิจัย

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องแนวทางการเสริมสร้างและพัฒนาสื่อพื้นบ้านของอดุลย์ ดวงดีทวีรัตน์ และคณะ (2548) ได้นำเอาทฤษฎีหลายทฤษฎีมาบูรณาการกันเพื่ออธิบายแง่มุมต่างๆ ของปรากฏการณ์ที่ศึกษา เช่น

- ทฤษฎีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดมาอธิบายกระบวนการรื้อฟื้นพิธีกรรมผีปู่ย่า
- ทฤษฎีหน้าที่นิยมมาอธิบายการทำหน้าที่ของพิธีผีปู่ย่าในช่วงเวลาต่างๆ
- ทฤษฎีสัญญะวิทยา มาอธิบายองค์ประกอบของพิธีกรรม เช่น การยำชิ้นไก่
- ทฤษฎีพื้นที่สาธารณะ มาอธิบายการทำกิจกรรมพิธีผีปู่ย่าในแง่การสร้างพื้นที่สำหรับการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน เป็นต้น

ตอนที่ 4

การวิเคราะห์ - สังเคราะห์

(4.1) ความหมายของการวิเคราะห์ - สังเคราะห์

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้นว่า การวิเคราะห์ - สังเคราะห์นั้นเป็นขั้นตอนสุดท้ายหรือขั้นตอนที่ 9 ของกระบวนการวิจัยทั้งกระบวน ดังนั้นจึงขอขีดเส้นใต้อีกครั้งหนึ่ง ความสำเร็จหรือล้มเหลวของขั้นตอนสุดท้ายนี้จะถูกกำหนดชะตากรรมมาตั้งแต่ขั้นตอนแรกๆ แล้ว

และขอพูดซ้ำซากอีกครั้งหนึ่งว่า การวิเคราะห์ - สังเคราะห์นั้นเป็นกระบวนการใช้เหตุใช้ผลครั้งที่ 2 (R_2) ในจังหวะสามช่า R_1-E-R_2 โดยที่การวิเคราะห์ - สังเคราะห์นั้นจะเป็นการนำเอาข้อมูลที่เก็บได้ในขั้นตอน E ไปวางทาบประสานกับการใช้เหตุผลในขั้น R_1 เพื่อมุ่งไปสู่การตอบโจทย์การวิจัยที่ได้ตั้งเอาไว้ตั้งแต่ต้น ดังนั้น การเลือกแบบการวิเคราะห์ - สังเคราะห์ที่จะมี options ให้เลือกมากมายในตอนต่อไป จึงมิใช่กระบวนการที่เป็นอิสระในตัวเอง หากแต่จะต้อง “ถูกเลือก / ออกแบบ” มาตั้งแต่ขั้นตอนแรกๆ แล้ว (เช่นขั้นตอนที่ 4 กรอบแนวคิด / การวิจัย)

ก่อนที่จะเข้าสู่แบบการวิเคราะห์ - สังเคราะห์แบบต่างๆ นั้น ขอทำความเข้าใจกับความหมายของคำทั้งสองสักเล็กน้อย

คำว่า “วิเคราะห์” แปลว่าการแยกแยะ เนื่องจากข้อมูลที่เราเก็บมาได้นั้นจะมีลักษณะเป็นก้อนๆ เช่น เราสัมภาษณ์นาย ก. จำนวน 10 คำถาม สิ่งที่เราต้องทำก็คือต้องแยก 10 คำถามออกมาเป็นข้อๆ

คำว่า “สังเคราะห์” แปลว่า การเอามารวมกัน ซึ่งเป็นกระบวนการที่ควบคู่ไปกับการวิเคราะห์ กล่าวคือ หลังจากที่เราแยกแยะแล้ว เราก็เอามารวมกันอีกครั้ง แต่เป็นการรวมกันแบบใหม่ที่มีคุณภาพแตกต่างไปจากเดิม ลองดูตัวอย่างข้างล่างนี้ประกอบ

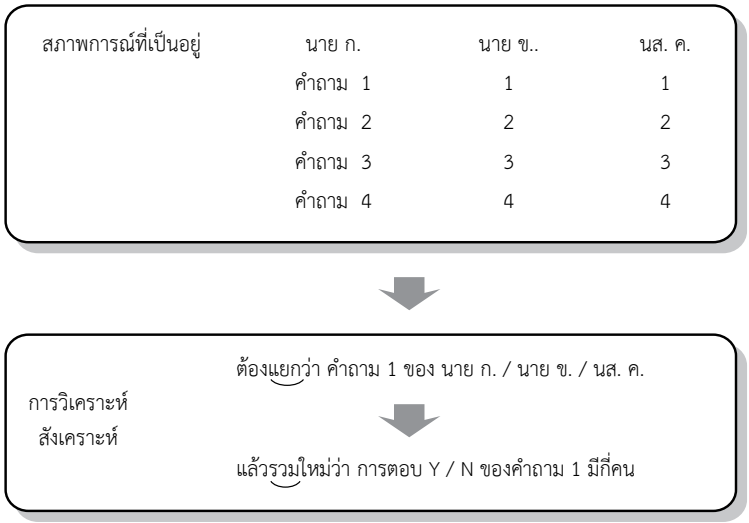

ภาพที่ 34 : กระบวนการวิเคราะห์ / สังเคราะห์

(4.2) บันได 3 ขั้นของการให้ข้อมูล

เพื่อให้เข้าใจความหมายของการวิเคราะห์ / สังเคราะห์ให้กระจ่างยิ่งขึ้น ในที่นี้จะขอนำผู้อ่านมาเผชิญหน้ากับคำศัพท์ 3 คำในระยะกระชั้นชิด คือ

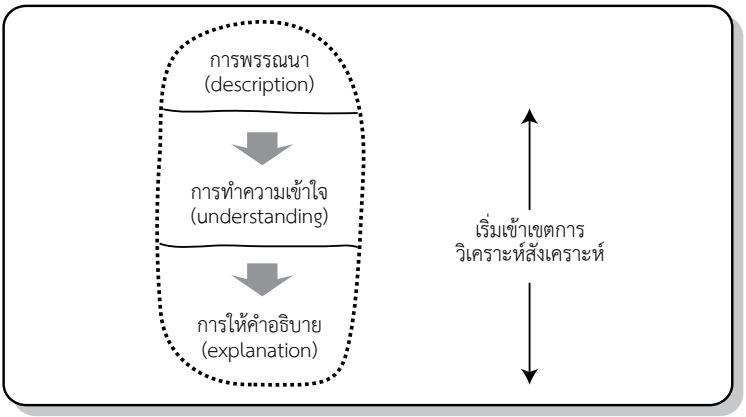

ภาพที่ 35 : บันได 3 ขั้นของการให้ข้อมูล

เราจะเปรียบความลึกล้ำของคำทั้ง 3 คำนี้กับการลงดำน้ำเพื่อให้ได้บรรยากาศ

(1) การพรรณนา (description) เป็นวิธีการบอกเล่าข้อมูลเพื่อให้ “รู้ว่า” ใครเป็นใคร อะไรเกิดขึ้น ซึ่งหากเปรียบเทียบกับการดำน้ำ ก็เป็นการดำระดับพื้นผิว ไม่ว่าจะดำกินพื้นที่กว้างเท่าใด (เล่ามากน้อยสักเท่าใด) แต่ในระดับความลึกแล้ว ก็ยังอยู่ในระดับผิวๆ นั้นเอง

ตัวอย่างเช่น ข้อมูลที่ว่า

....เมื่อสงกรานต์ปีที่ผ่านมา (พ.ศ. 2546) มีคนประสบอุบัติเหตุทางรถตายถึง 30,000 คน...

(2) การทำความเข้าใจ (understanding) เราจะเริ่มเกิดความเข้าใจมากขึ้น เมื่อมีการนำเอาการพรรณนาตั้งแต่ 2 เรื่องขึ้นไปมาผูกโยงเข้าด้วยกัน ตัวอย่างเช่น

.... เมื่อสงกรานต์..... (พรรณนา (1)

ตัวเลขคนตายเมื่อสงกรานต์ปี พ.ศ. 2546 นี้ มีจำนวน **มากกว่า**จำนวนตัวเลขคนตายในสงครามอ่าวเปอร์เซียครั้งที่ผ่านมาเสียอีก... (พรรณนา 2)

หากลองสังเกตเปรียบเทียบดูว่า ในระดับของการพรรณนานั้น ตัวเลข 30,000 คน จะยังไม่มีความหมายอะไร แต่เมื่อนำมาผูกโยงกับตัวเลขในสงครามอ่าวเปอร์เซีย เราก็จะเริ่มเข้าใจว่า ตัวเลขนี้ไม่ใช่น้อยเลย การทำความเข้าใจนี้ เมื่อเทียบกับการดำน้ำ ก็คงจะเริ่มเป็นระดับของการใช้ snockle ที่ช่วยให้เราดำลงไปได้ลึกขึ้น

(3) การให้คำอธิบาย (explanation) ในขั้นนี้เราจะต้องเริ่มยกระดับข้อมูลรูปธรรมให้เป็นนามธรรม และต้องใส่ตัวแปรบางอย่างให้มีความหมายและการเชื่อมโยงมากขึ้น เพื่อตอบคำถาม / ให้คำอธิบายบางประการ

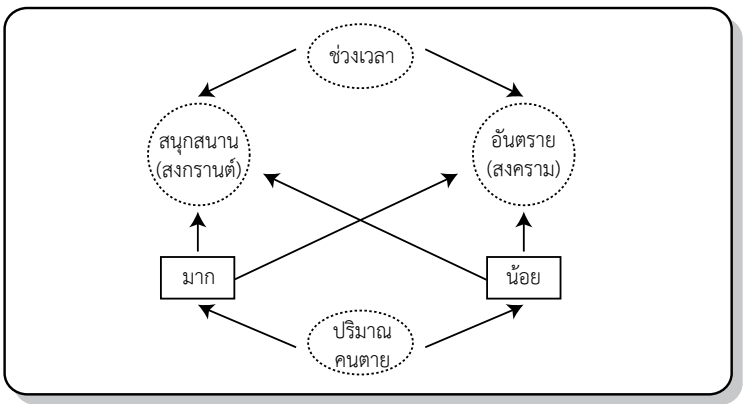

ภาพที่ 36 : การให้คำอธิบาย

เรื่องราวดังกล่าวนั้นมีตัวแปรอยู่ 2 ตัว คือ ช่วงเวลา และปริมาณคนตาย ซึ่งเราจะตั้งคำถามได้ว่า เพราะเหตุใดในช่วงเวลาที่อันตราย (เช่น ช่วงสงคราม) จึงมีปริมาณคนตายน้อยกว่าช่วงเวลาสนุกสนาน (เช่น สงกรานต์) ทั้งๆ ที่ควรจะสลับกัน เราต้องหาคำตอบ / คำอธิบายให้ได้ว่า ทำไม / อย่างไร

การให้ข้อมูลในระดับการให้คำอธิบายนั้น ถ้าเป็นการดำน้ำก็จะเป็นระดับ Scuba ที่ต้องมีการใส่ถังอากาศและต้องเรียนรู้วิธีการดำน้ำ

สำหรับการแบ่งระดับบันได 3 ขั้นของการให้ข้อมูลนี้ เราจะถือว่าการวิเคราะห์ / สังเคราะห์จะเริ่มตั้งแต่ระดับที่ 2 และ 3 เท่านั้น ฉะนั้นเมื่อมาเขียนวัตถุประสงค์การวิจัย คำกริยาที่นักวิจัยใช้จึงบ่งบอกระดับความลึกของน้ำ ดังนี้

- เพื่อ**ศึกษา...**
- เพื่อ**สำรวจ...**
- เพื่อ**อธิบาย...**
- เพื่อ**วิเคราะห์...**
- เพื่อ**ประเมิน...**
- ฯลฯ

(4.3) ตึก 3 ชั้นของการวิเคราะห์ / สังเคราะห์

เนื่องจากการวิเคราะห์ - สังเคราะห์มีมากมายหลายแบบ ในที่นี้จะยกตัวอย่างรูปแบบการวิเคราะห์ - สังเคราะห์ที่นิยมใช้กันบ่อยดังนี้

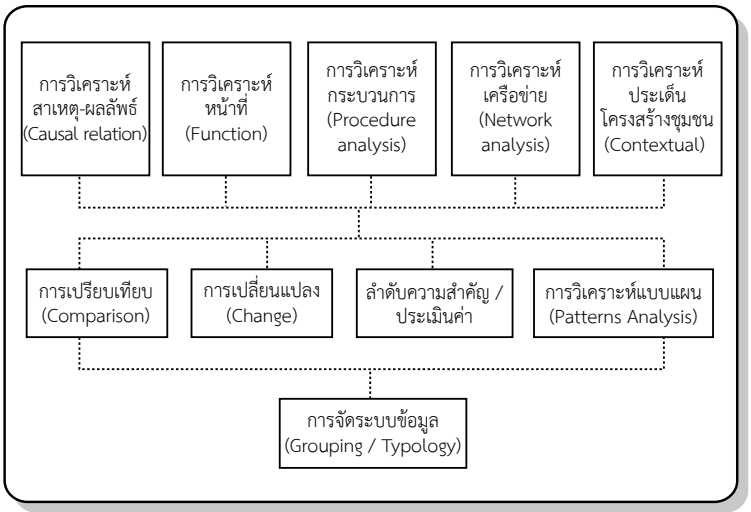

ภาพที่ 37 : ตึก 3 ชั้นของการวิเคราะห์ / สังเคราะห์

สำหรับตึก 3 ชั้นของการวิเคราะห์นั้นมีความหมายว่า ตึกชั้นล่างๆ จะมีความสลับซับซ้อนน้อยกว่าตึกชั้นที่อยู่สูงๆ ขึ้นไป จากนี้เราจะชวนกันมาดูรายละเอียดของตึกและชั้นตามลำดับ

ตึกชั้นที่ 1 : การจัดระบบข้อมูล (Grouping / Typology)

ในขณะที่สรรพสิ่งในโลกนั้นมีอย่างหลากหลายมากมาย หากเราปล่อยให้สิ่งต่างๆ อยู่อย่างกระจัดกระจายเป็นเบี้ยหัวแตก เราก็คงจะคิดอะไรต่ออะไรไม่ได้เลย ดังนั้น มนุษย์จึงมีวิธีคิดพื้นฐานที่สุดคือ การจัดกลุ่ม / จัดหมวดหมู่ / จัดระบบข้อมูล

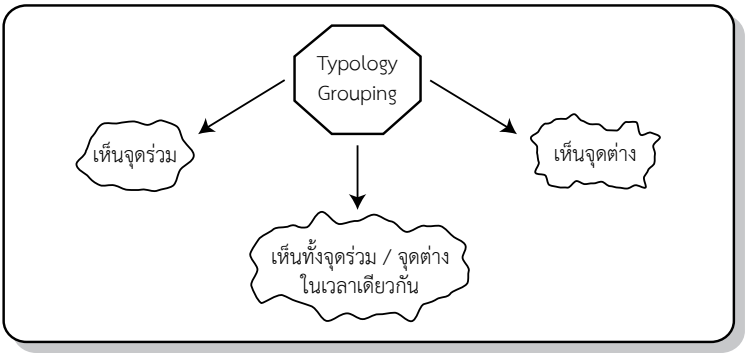

ภาพที่ 38 : การจัดระบบข้อมูล

(1.1) ความสามารถที่เรียกร้อง

ในการที่จะสามารถจัดหมวดหมู่ของสรรพสิ่งต่างๆ นั้น ผู้จัดระบบจะต้องมีความสามารถบางประการคือ

- **ความสามารถเบื้องต้น** เป็นความสามารถที่จะมองเห็น “จุดร่วม” หรือมองเห็น “จุดต่าง” ระหว่างของ 2 สิ่ง เช่น จะต้องมองเห็นว่า “ทั้งคนและสัตว์นั้นต่างก็มีจุดร่วมตรงที่เกิด แก่ เจ็บ ตาย เหมือนกัน” หรืออาจจะมองเห็นจุดต่างว่า “มนุษย์เราไม่เหมือนสัตว์เพราะมนุษย์มีการคิดแต่สัตว์ไม่มี” เป็นต้น โดยที่ความสามารถเบื้องต้นนี้ จะเลือกมองเห็นแต่เพียงอย่างเดียวคือ มองเห็น “จุดร่วม” ก็เอามาไว้พวกเดียวกัน ถ้ามองเห็น “จุดต่าง” ก็จับแยกเป็นคนละพวก
- **ความสามารถระดับสูง** เป็นความสามารถที่จะมองเห็นทั้ง “จุดร่วม” และ “จุดต่าง” จากของ 2 สิ่งในเวลาเดียว ตัวอย่างเช่น การเปรียบเทียบระหว่างเมล็ดพืชกับไข่ ในแง่ “จุดต่าง” เราอาจจะระบุได้มากมายหลายอย่างเช่น เมล็ดพืชมีรูปร่างเล็ก ไข่มีขนาดใหญ่กว่า ฯลฯ แต่ในเวลาเดียว หากพลิกหา “จุดร่วม” (ที่อาจจะมองเห็นยาก เพราะ

ความแตกต่างมีมาก) ก็จะเห็นว่า “ทั้งสองอย่างล้วนเหมือนกันตรงที่เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิต”

พูดอย่างง่ายๆ ก็คือ ความสามารถระดับสูงนี้ก็ต้องทำในระดับย้อนศรให้ได้ กล่าวคือ ในของสองสิ่งที่มองเห็นอยู่ว่า “ต่างกันชัดๆ” เราจะมองเห็น “จุดร่วม” ในทางตรงกันข้าม ของสองสิ่งที่ดูเหมือนกันอย่างมาก เรากลับจะมองเห็น “จุดต่าง” ออกมาได้

(1.2) การจัดกลุ่มต้องใช้เกณฑ์ (Criteria / categories)

สมมติว่ามีนักเรียนนั่งอยู่ในห้อง 10 คน หากครูประกาศว่าให้นักเรียนนั่งแยกกลุ่มกันตาม “เพศ” หญิงนั่งทางซ้าย ชายนั่งทางขวา เราก็จะพบว่านักเรียนแตกตัวออกเป็นกลุ่มแบบหนึ่ง

หากเราประกาศใหม่ว่า คราวนี้ให้นั่งรวมกลุ่มกันโดยใช้ “ภูมิลำเนา” เป็นเกณฑ์ คนเกิดกรุงเทพอยู่กลุ่มหนึ่ง พวกที่ไม่ได้เกิดกรุงเทพนั่งรวมกันอีกกลุ่มหนึ่ง

การจัดกลุ่มแบบนี้ เราเคยพบเคยเห็นอยู่เวลาเราเล่นเกมส์รวมตัวกันแบบเหรียญบาท 5 บาท 10 บาท (โดยกำหนดว่าคนแต่ละคนมีมูลค่าเท่าใด)

จากเรื่องที่เล่ามาข้างต้น จะทำให้เราเริ่มรู้จักกับคำว่า “เกณฑ์” ที่เป็นอุปกรณ์สำคัญในการรวมกลุ่ม นอกจากนั้น เรายังได้เรียนรู้ข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่งว่า แม้สิ่งที่จะมาจัดรวมกลุ่มนั้นยังเป็นของเดิม (นักเรียนห้องเดิม) แต่หากเราเปลี่ยน “เกณฑ์” ที่ใช้รวมหมู่ โฉมหน้าของการจัดกลุ่มที่ออกมาจะเปลี่ยนแปลงไป

สรุปก็คือ “หากเปลี่ยน**เกณฑ์** → **รูปแบบกลุ่ม**ก็เปลี่ยนไป” ด้วยเหตุนี้ ทุกครั้งที่มีการจัดจำแนกประเภทกลุ่ม ผู้จัดจึงต้องโปร่งใสด้วยการแบ่งเกณฑ์เสมอว่าใช้อะไร เพื่อให้เข้าใจ “ที่มาที่ไป” ของรูปแบบกลุ่มที่ออกมา

(1.3) ความสร้างสรรค์ในการแสวงหาเกณฑ์

เมื่อเราได้กล่าวมาแล้วว่า “เกณฑ์” เป็น “หัวใจ / จุดเริ่มต้น” ดังนั้น เราจึงน่าจะทำงานกับ “เกณฑ์” ให้ดี และก็เป็นบทเรียนซ้ำสอง เช่นเดียวกับเรื่อง “ตัวแปร” กล่าวคือ เราอาจจะใช้เกณฑ์แบบเดิมๆ เช่น เพศ อายุ ภูมิลำเนา ฯลฯ มาจัดกลุ่ม แต่ทว่าความคิดเรื่อง เกณฑ์ ไม่ได้หยุดตัวเองอยู่เพียงแค่นี้ และยังรอคอยการสร้างสรรค์ใหม่ๆ อยู่เสมอ เช่น งานวิจัยเรื่องเครือข่ายการสื่อสารกับการดำรงอยู่ของชุมชน ของสมสุข หินวิมาน และคณะ (2548) ที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว ในการศึกษาเรื่อง “วัด” ซึ่งเป็นเครือข่ายการสื่อสารแบบหนึ่ง เธียรชัย อิศรเดช ซึ่งเป็นนักวิจัยในทีมที่เก็บข้อมูลเรื่อง “วัด” ได้สร้างสรรค์เกณฑ์การจัดกลุ่มคนที่อยู่ในวัดอย่างสร้างสรรค์ดังนี้

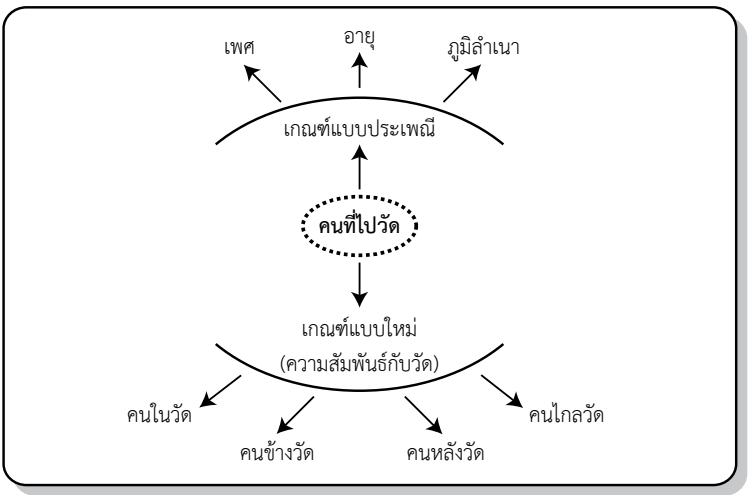

ภาพที่ 39 : เกณฑ์ในการจัดประเภท

- **คนในวัด** พวกที่มีความสัมพันธ์กับวัดอย่างแนบแน่น
- **คนข้างวัด** พวกที่ให้การสนับสนุนกิจกรรมศาสนา แต่ไม่ใช่แกนกลาง
- **คนหลังวัด** พวกที่อาศัยอยู่ใกล้ๆ วัด แต่ไม่ได้สนใจกิจกรรมของศาสนา หากแต่รู้เรื่องเพราะอยู่ใกล้
- **คนไกลวัด** พวกที่แทบไม่สนใจศาสนาเลย

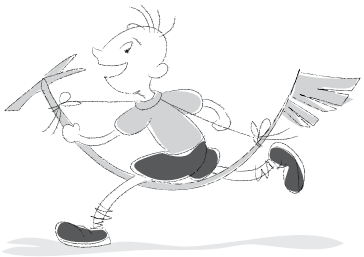

ตึกชั้นที่ 2 : การวิเคราะห์ในระดับนี้จะเริ่มมีความซับซ้อนมากกว่าตึกระดับชั้นที่ 1 กลุ่มของการวิเคราะห์สังเคราะห์ในระดับที่ 2 นี้ มีอยู่อย่างน้อย 4 ประเภท คือ

(2.1) การวิเคราะห์แบบเปรียบเทียบ
(2.2) การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลง
(2.3) การวิเคราะห์ลำดับความสำคัญ / การประเมินค่า
(2.4) การวิเคราะห์แบบแผน

(2.1) การวิเคราะห์แบบเปรียบเทียบ (Comparison)

จากการทำการวิเคราะห์คุณลักษณะของสิ่งที่จะศึกษาที่มีเกินหนึ่งสิ่งขึ้นไป วิธีการวิเคราะห์แบบพื้นฐานและเรามักจะคุ้นเคยกันแล้วก็คือการวิเคราะห์แบบเปรียบเทียบ (Comparison) ซึ่งสามารถทำได้ในหลายแง่มุม เช่น

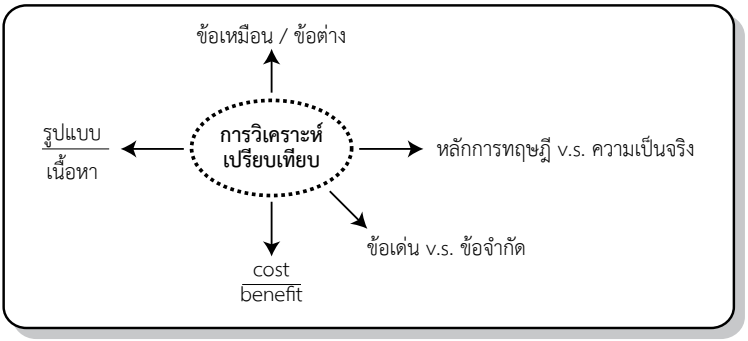

ภาพที่ 40 : มิติต่างๆ ของการวิเคราะห์เปรียบเทียบ

(2.1.1) การเปรียบข้อเหมือน / ข้อต่าง (Common-Difference) ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องการรณรงค์แบบบูรณาการระดับชุมชนในเรื่องโรคเอดส์ ของจำเริญ ใยชิด และคณะ (2548) ซึ่งทำการศึกษาชุมชน 3 ชุมชน คณะวิจัยพบว่า ชุมชนทั้ง 3 มี “ข้อแตกต่างกัน” ทั้งในแง่**บริบทของชุมชน**ที่จะเป็น**สาเหตุ**ให้เกิดพฤติกรรมต่อโรคเอดส์ เช่น บางชุมชนเกิดมาจากการกินเหล้า บางชุมชนเกิดมาจากอาชีพที่ต้องออกไปเร่ขายของนอกชุมชน และอีกชุมชนหนึ่งเป็นเขตรอยต่อชายแดนซึ่งเสี่ยงต่อปัญหายาเสพติดและเรื่องเพศ

นอกจากความแตกต่างด้านบริบทและสาเหตุของพฤติกรรมเสี่ยงแล้ว ทั้ง 3 ชุมชนก็ยังมีความแตกต่างกันในเรื่อง “ระดับของการรณรงค์” ตั้งแต่ระดับที่แทบจะไม่มีการรณรงค์เลยไปจนกระทั่งถึงระดับที่มีการรณรงค์อย่างเข้มข้น

ท่ามกลางความแตกต่างหลากหลายเหล่านั้น แต่ทว่า “จุดร่วม” ของทั้ง 3 ชุมชนก็คือ “กระบวนการรณรงค์ที่เคยใช้มา” ล้วนมี “คุณลักษณะ” เหมือนกัน คือเป็นการรณรงค์จากคนภายนอก ทั้งเนื้อหาของสื่อและวิธีการรณรงค์ก็ยังถูกกำหนดมาจากภายนอกโดยชุมชนไม่มีส่วนร่วมคิด และดำเนินการเป็นชั่วครั้งชั่วคราวไม่ต่อเนื่อง

คณะวิจัยจึงได้คิด “กิจกรรม” ที่มาจากฐานความรู้วิจัยของการสำรวจชุมชนที่เรียกว่า “action based on research” ซึ่งอาจพูดเป็นภาษาชาวบ้านได้ง่ายๆ ว่า “วัดตัวก่อน แล้วจึงตัดเสื้อ” หรือ “ตรวจอาการก่อนแล้วจึงให้ยา” กิจกรรมที่คิดนี้ คณะวิจัยใช้ “กระบวนการรณรงค์แบบบูรณาการ / แบบชุมชนเป็นผู้รณรงค์” ชุดเดียวกัน แต่เนื่องจากชุมชนทั้ง 3 มีความแตกต่าง ผลผลิต / โฉมหน้าของการรณรงค์จึงออกมาแตกต่างกัน ดังในภาพ

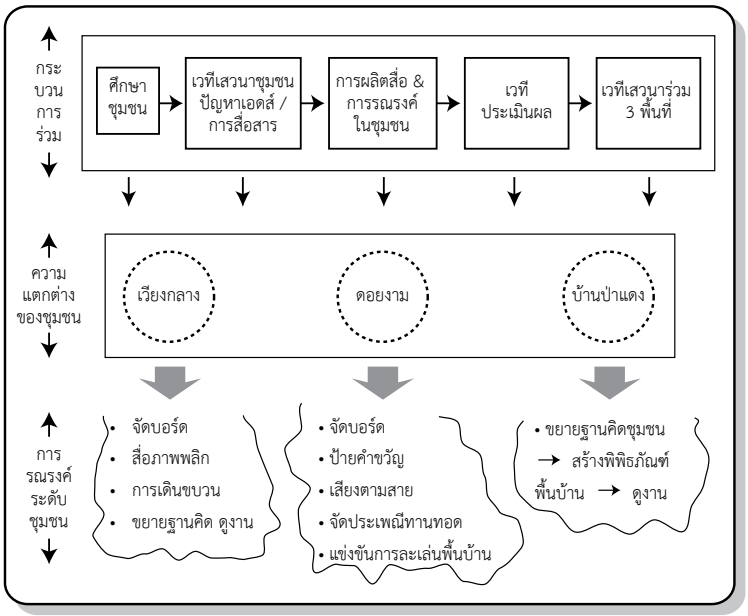

ภาพที่ 41 : กระบวนการรณรงค์ระดับท้องถิ่นของ 3 ชุมชน

(2.1.2) การเปรียบเทียบหลักการ / ทฤษฎี v.s. ความเป็นจริง

เป็นวิธีการเปรียบเทียบอีกแบบหนึ่งที่เกิดขึ้นในงานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อรักษาป่าชุมชนห้วยแก้ว ของ อ.ศรีธรณ์ โรจน์สุพจน์ และคณะ (2548) โดยหลักการ / ทฤษฎีเรื่องการสื่อสารเพื่อชุมชนแล้ว สื่อชุมชนที่ควรจะนำมาใช้ควรมีคุณลักษณะเป็น “สื่อชุมชน” เช่น เป็นสื่อขนาดเล็ก หาได้ในชุมชน เป็นที่คุ้นเคยของชุมชน ฯลฯ เช่น สื่อพื้นบ้าน สื่อบุคคล ฯลฯ แต่กลับปรากฏว่า คณะวิจัยชุดนี้ได้เลือกใช้สื่อคอมพิวเตอร์ สื่อสไลด์ สื่อวิทยุชุมชน ซึ่งล้วนแล้วแต่ห่างไกลจากคุณลักษณะที่ดีของสื่อชุมชนทั้งสิ้น

แต่ที่มาที่ไปของเรื่องนี้มีเหตุผลที่สมควรให้การคัดเลือกสื่อของคณะวิจัยและแกนนำชุมชนสอบผ่าน ทั้งนี้เพราะชุมชนในป่าห้วยแก้วได้ผ่านความขัดแย้งในเรื่องป่ามาอย่างรุนแรงจนชุมชนฉีกขาดออกเป็นเสี่ยง และสื่อที่มีอยู่ทุกชนิดในชุมชนไม่อาจจะเยียวยาบาดแผลของชุมชนได้ (เพราะมีส่วนร่วมในความบาดหมาง) การใช้ “สื่อที่มีคุณสมบัติไม่ปนเปื้อนความขัดแย้ง” ที่เป็นสื่อใหม่จากภายนอกจึงเหมาะสม

งานวิจัยชิ้นนี้ได้ช่วยพัฒนาหลักการและแนวคิดในการใช้การสื่อสารเพื่อชุมชนออกไปอีกก้าวหนึ่งคือ “ในเรื่องการสื่อสารเพื่อชุมชนนั้นจะเป็นสื่อเก่าหรือสื่อใหม่ก็ไม่เกี่ยง หัวใจสำคัญอยู่ที่วิธีการเลือกใช้สื่อให้เหมาะสมกับสภาพการณ์”

(2.1.3) การเปรียบเทียบข้อเด่น / ข้อจำกัด มิตินี้ก็เป็นการเปรียบเทียบที่คุ้นเคยกันในงานการสื่อสาร เพราะมักจะมีการเปรียบเทียบ “ข้อเด่น / คุณูปการ” (contribution) และ “ข้อจำกัด” (limit) ของการสื่อสารแต่ละชนิด เช่น ข้อเด่น / ข้อจำกัดของสื่อแต่ละประเภท

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องการรณรงค์แบบบูรณาการของจำเริญ ใยชิด และคณะ ที่เพิ่งกล่าวถึง ซึ่งคณะวิจัยได้พบว่า สื่อแต่ละประเภทนั้นมีข้อเด่นและข้อจำกัดที่ต่างกัน เช่น

ประเภทสื่อ		ข้อเด่น	ข้อจำกัด
สื่อภาพพลิก	:	มีรูปภาพดึงดูดความงามสนใจ	มีตัวอักษรที่ชาวบ้านอ่านไม่ออก
สื่อบุคคล (เยาวชน)	:	สามารถพูดภาษาท้องถิ่นสื่อสารได้	ความรู้เรื่องโรคเอดส์มีจำกัด
บอร์ดนิทรรศการ	:	เป็นสื่อตั้งรับ คนต้องเดินมาดู	อยู่กับที่อย่างถาวร
การเดินขบวนรณรงค์	:	มีความตื่นตาตื่นใจ เรียกการมีส่วนร่วมได้มาก	ทำได้เป็นช่วงระยะเวลาสั้นๆ

ภาพที่ 42 : การเปรียบเทียบข้อเด่น / ข้อจำกัด

การวิเคราะห์เปรียบเทียบข้อเด่น / ข้อจำกัดนี้จะมีประโยชน์มากในการนำมาใช้งาน โดยการใช้กลยุทธ์ “เสริมข้อเด่น / ลดข้อด้อย - ข้อจำกัด” ในการผสมสื่อ / การสื่อสารแต่ละประเภท เช่นตัวอย่างที่ได้ยกมาในเรื่องการรณรงค์โรคเอดส์ เมื่อแกนนำการรณรงค์ได้วิเคราะห์ข้อเด่น - ข้อจำกัดของสื่อแต่ละประเภท แกนนำเหล่านั้นจึงได้ใช้กลยุทธ์ “การผสม

สื่อและสาร” ด้วยการให้เยาวชน (สื่อบุคคล) ใช้สื่อภาพผลิตไปใช้พูดอธิบายให้กลุ่มคนเฒ่าคนแก่ที่อ่านหนังสือไม่ออกได้เข้าใจเรื่องโรคเอดส์ เป็นต้น

(2.1.4) การเปรียบเทียบต้นทุน / กำไร (การลงทุน / ผลที่เกิดขึ้น) เป็นวิธีการวิเคราะห์เชิงเศรษฐกิจที่คิดเรื่อง “ผลได้ / ผลเสีย” เมื่อเทียบกับการลงทุนทรัพยากรต่างๆ (เงิน สิ่งของ เวลา กำลังคน ฯลฯ) ในความคิดของคนไทยจะรู้จักการวิเคราะห์ cost / benefit อย่างดี เช่นภาษิตที่ว่า “ขี่ช้าง (ลงทุน) จับตั๊กแตน (ผลที่เกิด) หรือ “ตำน้ำพริกละลายแม่น้ำ”

การวิเคราะห์ cost / benefit นี้จะถูกนำมาใช้มากในการประเมินประสิทธิภาพ (efficiency) ของกระบวนการทำงานว่า “ได้คุ้มกับที่ลงทุนไปหรือไม่”

(2.1.5) การวิเคราะห์เปรียบเทียบรูปแบบ / เนื้อหา ในด้านวิชาการสื่อสารมักจะมีการเน้นเรื่องความแตกต่างระหว่าง “รูปแบบ” กับ “เนื้อหา / คุณค่า” โดยเฉพาะการทำงานด้านวัฒนธรรม / สื่อพื้นบ้าน ทั้งนี้เพราะมีหลายกรณีที่มีการแสดงออกซึ่งรูปแบบวัฒนธรรมเหมือนกัน แต่เนื้อหา / คุณค่า / ความหมายแตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น รูปแบบการประกวดการแสดงพื้นบ้าน (แข่งเรือ / ประชันโนรา / แข่งร้องเพลงโคราช ฯลฯ) ในอดีตนั้น รูปแบบนี้มีไว้เพื่อประคองเนื้อหาและความหมาย - คุณค่าที่เกี่ยวข้องกับการเชื่อมความสามัคคีบ้าง การยกระดับฝีมือบ้าง ฯลฯ แต่ในปัจจุบัน เนื้อหา / ความหมายจะมุ่งเน้นไปด้านการเอาชนะคะคาน / การพนันขันต่อ เป็นต้น

งานวิจัยเรื่องการรื้อฟื้นประเพณีผีปู่ย่าใน ต.วอแก้ว จ.ลำปาง ของอดุลย์ ดวงดีทวีรักษ์และคณะ (2548) ซึ่งได้เปรียบเทียบให้เห็นรูปแบบ / คุณค่าของผีปู่ย่าช่วงก่อนและหลังจากที่ทางโครงการวิจัยได้เข้าไปและพบว่ามีความแตกต่างกันทั้งรูปแบบและเนื้อหาดังนี้

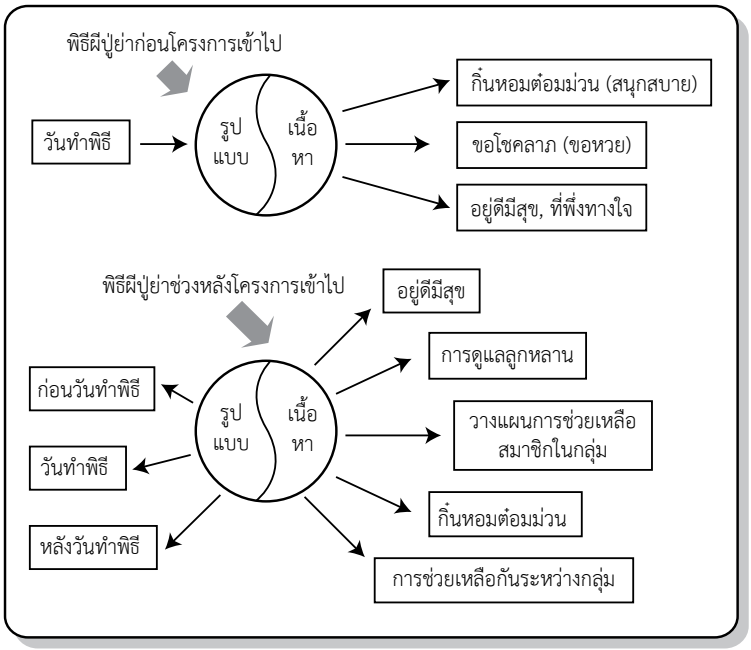

ภาพที่ 43 : การเปรียบเทียบรูปแบบ/เนื้อหา

(2.2) การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลง

การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงมีบางส่วนที่เหลื่อมล้ำกับการวิเคราะห์เปรียบเทียบที่ได้กล่าวมาแล้ว เพราะการวัดความเปลี่ยนแปลงก็เป็นส่วนหนึ่งของการเปรียบเทียบ แต่ทว่าเป็น**การเปรียบเทียบที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจง** คือต้องเทียบระหว่าง 2 สถานะของสิ่งเดียวกัน

การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงสามารถจะวัดได้ในหลายมิติ เช่นตัวอย่างต่อไปนี้

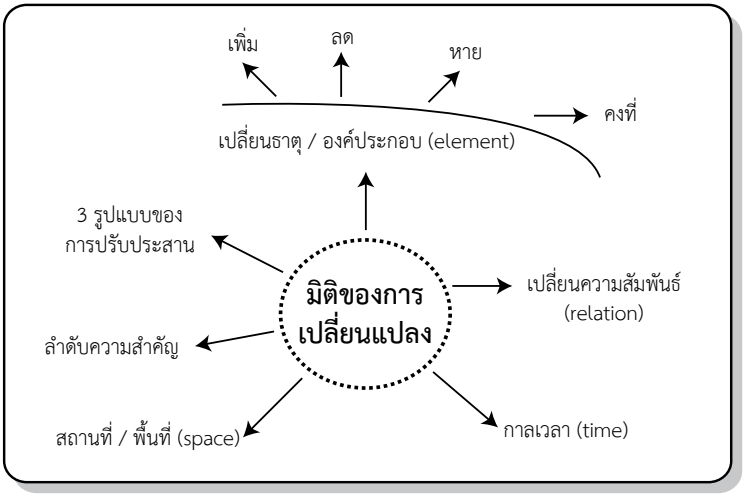

ภาพที่ 44 : มิติของการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลง

(2.2.1) การเปลี่ยนแปลงธาตุ / องค์ประกอบ ดังได้กล่าวมาแล้วว่า สรรพสิ่งทั้งหลายในโลกล้วนมีองค์ประกอบพื้นฐาน 2 ส่วนคือ ธาตุ / องค์ประกอบ (elements) และความสัมพันธ์ (relation) ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงในส่วนแรก ก็คือ การเปลี่ยนแปลงตัวธาตุ / องค์ประกอบ

และการเปลี่ยนแปลงธาตุ / องค์ประกอบนั้นก็ยังมีลักษณะปลีกย่อยต่อไปอีกเช่น เป็นการ**เพิ่มองค์ประกอบ** เช่น งานวิจัยผีปู่ย่าของอดุลย์และคณะพบว่า ในการรื้อฟื้นผีปู่ย่าขึ้นมาใหม่นั้น กลุ่มเก่าผีผู้ได้เพิ่มเอากระดาษชาร์ตที่เขียนหน้าที่ของผีปู่ย่าเข้าไปเพิ่มรวมในกลุ่มของเครื่องเซ่นด้วย หรืออาจจะเป็นการ**ลดองค์ประกอบ** (เช่น การลดรูปแบบวันก่อนและวันหลังทำพิธีผีปู่ย่า) หรือบางครั้งอาจทำองค์ประกอบบางอย่าง**หาย**ไปเลย (เช่นองค์ประกอบการดูแลลูกหลาน) หรือบางองค์ประกอบก็อาจจะ**คงที่** (เช่น การกิ๋นหอมต๋อมม่วน)

(2.2.2) การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ ในงานวิจัยเรื่อง การสื่อสารเพื่อจัดการปัญหาขยะใน จ.โคราช ของสิทธิชัย เทวธีรรัตน์ และคณะ (2548) ก่อนหน้าที่คณะวิจัยจะเข้าไปในชุมชนนั้น สภาพของชุมชนจะมีลักษณะต่างคนต่างอยู่เนื่องจากคนในชุมชนอพยพมาจากที่ต่างๆ แต่หลังจากที่คณะวิจัยได้ติดตั้ง “เวทีเสวนาชุมชน” เพื่อการสื่อสารสำหรับแก้ไขปัญหาขยะให้แก่ชุมชน ผลที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ ความสัมพันธ์ในชุมชนได้เพิ่มพูนกระชับแน่นมากขึ้น และยังขยายผลจากเรื่องการแก้ไขปัญหาขยะไปสู่เรื่องอื่นๆ เช่น อาชีพ สุขภาพชุมชน ฯลฯ โดยใช้ “เครื่องมือการสื่อสารที่ได้รับการติดตั้งเอาไว้” เป็นตัวปั่นสายสัมพันธ์ของชุมชน

(2.2.3) การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากตัวแปรเรื่อง “กาลเวลา” ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เราคุ้นเคยกันดีว่า “เวลาเปลี่ยนไป จิตใจคนก็เปลี่ยนแปลง” การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากตัวแปรเรื่อง “กาลเวลา”นี้ คือ “การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์” (historical approach) หรือ “การศึกษาเชิงพัฒนาการ” (development study)

ตัวอย่างเช่น งานศึกษาเรื่องการสื่อสารในการพัฒนาประชาคมทับเที่ยงของอรุณีวรรณ นาศรี และคณะ (2548) ซึ่งได้ศึกษาว่าในช่วงพัฒนายุคสมัยต่างๆ ของชีวิตประชาคมนั้น ประชาคมได้มีการใช้การสื่อสารรูปแบบใดบ้าง เป็นต้น

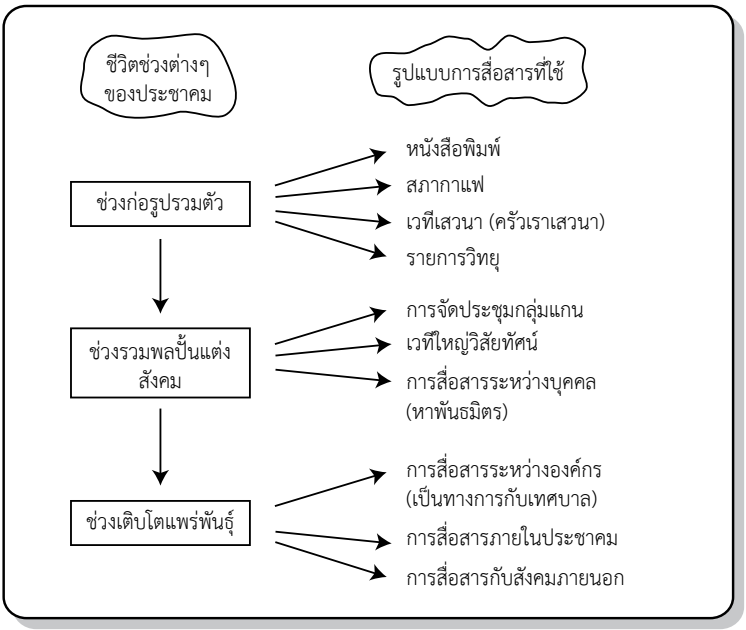

ภาพที่ 45 : พัฒนาการของประชาคมทับเที่ยงกับรูปแบบการสื่อสาร

(2.2.4) การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากพื้นที่ เป็นอีกมิติหนึ่งที่ควบคู่มากับ “กาลเวลา” ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องศักยภาพโนราในการพัฒนาท้องถิ่นที่พบว่า เนื้อหา / บทร้องของโนราในอดีตนั้นเกิดมาจากสภาพพื้นที่รอบๆ ทะเลสาบสงขลาที่มีชีวิตสัตว์นานาชนิดชุกชุม เช่น จรเข้ ดังนั้น บริบทพื้นที่เช่นนี้จึงถือให้บทแทงเข้เป็นบทร้องสำคัญ แต่ปัจจุบันนี้สภาพพื้นที่เปลี่ยนแปลงไป เด็กรุ่นใหม่ที่หัดรำโนราแทบจะไม่เคยเห็นตัวจรเข้แล้ว การรำ / ร้องบทแทงเข้จึงจะมีความหมายเหมือนเดิมหรือไม่

(2.2.5) การเปลี่ยนแปลงลำดับความสำคัญ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะซับซ้อนกว่าแบบอื่นๆ เนื่องจากตัวธาตุ / องค์ประกอบ หรือความสัมพันธ์อาจจะอยู่ครบเหมือนเดิม แต่ทว่าการเรียงตัวตามลำดับความสำคัญนั้นได้ปรับเปลี่ยนไป

ตัวอย่างเช่น การเทศน์ของพระพยอม ซึ่งทัศนีย์ เจนวิถีสุข และคณะ (2548) ได้ค้นพบจากการเปรียบเทียบวิธีการเทศน์ตามหลักการเดิมมาเป็นแบบใหม่ ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงลำดับความสำคัญดังนี้

เก่า	ใหม่
1. แสดงธรรมให้เห็น	1. แสดงธรรมให้เห็น
2. แสดงธรรมให้สมาทาน	2. แสดงธรรมให้ร่าเริง
3. แสดงธรรมให้อาจหาญ	3. แสดงธรรมให้อาจหาญ
4. แสดงธรรมให้ร่าเริง	4. แสดงธรรมให้สมาทาน

ภาพที่ 46 : การเปลี่ยนแปลงลำดับความสำคัญของการเทศน์

(2.2.6) 3 รูปแบบของการปรับประสาน การปรับประยุกต์หรือเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมแบบหนึ่งมักจะมีการผสมผสานระหว่างสิ่งเก่า / วัฒนธรรมเดิมที่มีอยู่กับสิ่งใหม่ / วัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามา การพบกันระหว่างสิ่งเก่ากับสิ่งใหม่นี้มีอยู่ 3 แบบแผน

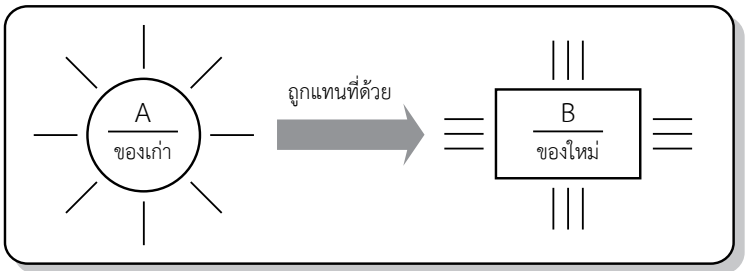

ภาพที่ 47 : แบบแผนที่ 1: การแทนที่ (Substitution)

ในแบบแผนนี้ ของเก่า A จะถูกแทนที่ด้วยของใหม่ B ทั้งหมด แบบแผนนี้เป็นยุทธศาสตร์หลักของการพัฒนาสังคมไทยที่ผ่านมา เช่น มีการนำควายเหล็กเข้ามาแทนที่ควายเนื้อเอาปุ๋ยเคมีมาแทนปุ๋ยหมักปุ๋ยคอก เอาพลาสติกมาแทนไม้ไผ่ เป็นต้น

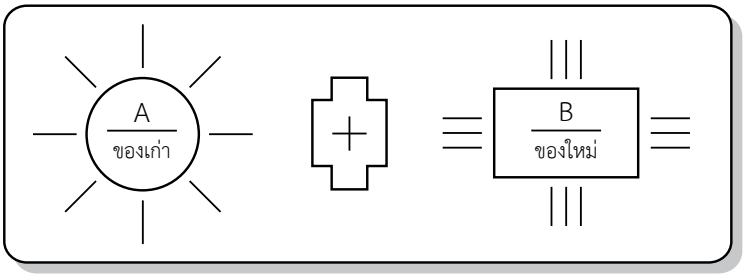

ภาพที่ 48 : แบบแผนที่ 2: การเพิ่มเข้ามา (Addition)

เป็นแบบแผนที่ “เด็ดทั้งบัวตูมบัวบาน” คือ เก็บทั้งของใหม่และของเก่าเอาไว้ด้วย เช่น เมื่อเจ็บไข้ได้ป่วย คนไทยก็มักจะไปหาหมอสมัยใหม่ฉีดยา / ให้น้ำเกลือ และในเวลาเดียวกันก็ไปบนบานศาลกล่าว / รดน้ำมนต์สะเดาะเคราะห์ไปพร้อมๆ กัน หรือมีแม่บ้านไทยจำนวนไม่น้อยที่มีครัวแบบทันสมัยอยู่ในบ้านแต่เวลาเดียวกันก็มีเตาไฟแบบโบราณอยู่หลังบ้านเอาไว้ผัดผักบุ้งไฟแดงเป็นต้น แบบแผนของการเอาของใหม่มาเสริมพร้อมกับของเก่านี้ จะใช้ได้ภายใต้เงื่อนไขที่ต้องมีทรัพยากรมากพอจะใช้ทั้งของเก่าและของใหม่ได้ทั้งคู่

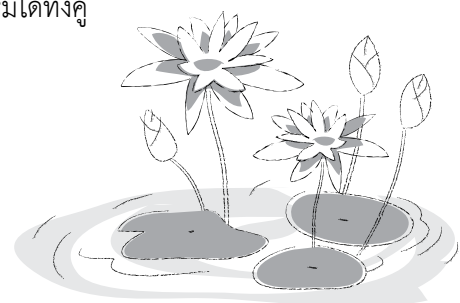

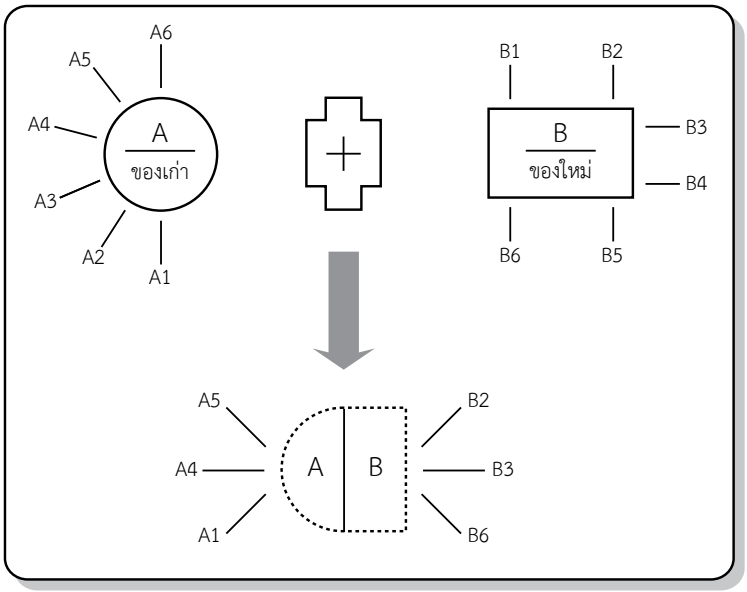

ภาพที่ 49 : การปรับประสาน (Articulation / Hybridization)

แบบแผนนี้มีลักษณะเป็นลูกผสม ด้วยการนำคุณลักษณะบางอย่างจากของเก่า (A) มาบวกผสมกับคุณลักษณะบางอย่างจากของใหม่ (B) แล้วผสมผสานกันออกมาเป็นลูกผสม (AB) ตัวอย่างเช่น เมื่อวัฒนธรรมข้าวเหนียว / ปลาร้าจากอิสาน มาเจอกับพิซซ่าจากอิตาลี ทั้งสองฝ่ายก็ได้คัดเลือกคุณลักษณะบางอย่าง แล้วผสมผสานกันออกมาเป็นพิซซ่าหน้าปลาร้าสับ เป็นต้น

หากวิเคราะห์ดูแบบแผนทั้ง 3 แบบนี้ ก็จะเห็นข้อแตกต่างในเรื่อง “กระบวนการบริหารจัดการ” ว่า หากเราเลือกใช้แบบแผนที่ 1 และที่ 2 นั้น เราก็ไม่จำเป็นต้องทำการวิเคราะห์คุณลักษณะของวัฒนธรรมทั้งสอง เพราะไม่ว่าจะเป็น “การแทนที่” หรือ “การเพิ่มเข้ามา” เราก็ทำเพียงยกทิ้งหรือใส่เพิ่มเข้ามาทั้งกระบิ แต่หากเลือกใช้แบบแผนที่ 3 เรา

จำเป็นต้องแยกแยะคุณลักษณะของวัฒนธรรมทั้งสองออกมา แล้วยังต้องตัดสินใจว่าจะเอาคุณลักษณะใดจากของเก่า / ของใหม่มาผสมกัน (เราคงรู้ว่า ลูกผสมไทย - ฝรั่งนั้น ใช่ว่าจะสวยแบบแหม่ม คัทลียาเสมอไปดอก)

การจัดการการปรับประยุกต์แบบแผนที่ 3 จึงต้องใช้ความประณีต ใช้การไตร่ตรองขบคิด และใช้ฝีมือมากกว่า 2 แบบแผนแรก

(2.3) การวิเคราะห์กับความสำคัญ / ประเมินค่า (Priority / Hierarchy)

ผู้เขียนเคยสังเกตว่า เวลางานวิจัยส่วนใหญ่ได้ค้นพบว่ามีปัจจัย / ตัวแปรอะไรบ้างที่เกี่ยวข้องกับประเด็นปัญหาที่ศึกษา หลังจากผู้วิจัยได้ระบุออกมาแล้วว่า มีสัก 10 ปัจจัย / ตัวแปร แต่ผู้วิจัยก็มักจะไม่ได้ “ประเมินค่า” หรือ ให้น้ำหนักว่าตัวแปรใดบ้างที่มีสำคัญมากน้อยเพียงใด ซึ่งหมายความว่าไม่มีการจัดลำดับความสำคัญให้แก่ตัวแปร / ปัจจัยเหล่านั้น

อ่านดูแล้ว เหมือนการนั่งดูการประกวดนางงามจักรวาลที่พบว่ามีผู้เข้ารอบสุดท้าย 5 คน แต่จนแล้วจนรอด คนดูก็ไม่รู้ว่าใครเป็นนางงามจักรวาลหรือใครเป็นรองอันดับที่เท่าไหร่

ปัญหานี้มีมากในการวิจัยเชิงคุณภาพซึ่งอาจจะไม่ได้เรียกร้องมิติปริมาณมากเท่ากับการวิจัยเชิงปริมาณ จึงไม่เกิดการ “ตัดสิน” ขึ้นมา

แต่ทว่า การวิเคราะห์เพื่อจัดลำดับความสำคัญหรือการประเมินค่าเป็นเรื่องที่จำเป็น (และเราได้พูดล่วงหน้าไปบ้างแล้วในเรื่องการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงลำดับความสำคัญ)

การจัดลำดับความสำคัญ/การประเมินค่านั้นเปรียบเสมือนเวลาที่ดูต้นไม้ทั้งต้น เราต้องรู้ว่าคุณลักษณะใดเป็นเปลือก เป็นกระพี้ เป็นแก่น เพราะเมื่อจะมีการแก้ปัญหา มีการปรับเปลี่ยน เราก็จะมีแนวทางว่าเราจะต้องทำอะไรกับส่วนใดบ้าง

งานวิจัยเรื่องศักยภาพและกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นแบบสาระบันเทิงของหมอลำ โดยประยุทธ วรรณอุดม และคณะ (2548) แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนในเรื่องปัจจัยที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาศักยภาพของหมอลำ ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งระดับความสำคัญออกเป็น 3 ระดับ

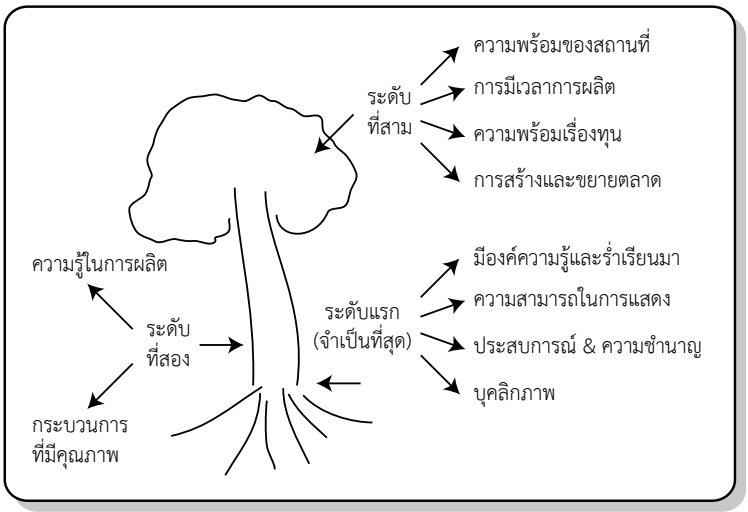

ภาพที่ 50 : ปัจจัยการพัฒนาศักยภาพของหมอลำ

การจัดลำดับความสำคัญหรือการประเมินค่านั้นมีนัยยะความหมายสำคัญที่ตามมาอีกมากมาย ดังเช่นตัวอย่างงานวิจัยเรื่องหมอลำของประยุทธและคณะที่ได้กล่าวมาแล้ว หากคุณลักษณะที่สำคัญๆ ของหมอลำ เช่น องค์ความรู้ในเรื่องการแต่งกลอนลำนั้นได้ค่อยๆ เลือนหายไป (ระดับที่ 1) ในขณะที่คุณลักษณะที่ไม่จำเป็นนัก เช่น ดนตรี หางเครื่อง เวที แสงสีไฟ กลับมีการพัฒนาอย่างเฟื่องฟู แบบแผนการเติบโตของหมอลำเช่นนี้ ผลการวิจัยแสดงว่าได้มีผลมาถึงเรื่องกลยุทธ์การสื่อสารแบบสาระบันเทิง กล่าวคือ หมอลำที่มีคุณลักษณะอันเหมาะสมกับการให้สาระ เช่น

หมอลำกลอนกลับค่อยๆ หมดไป ในขณะที่หมอลำประเภทหมอลำซิ่งที่มีคุณลักษณะในระดับที่สาม ซึ่งให้ความบันเทิงได้มากแต่มีสาระน้อยกลับขยายตัวอย่างมาก เป็นต้น

(2.4) การวิเคราะห์แบบแผน (Pattern Analysis)

ก่อนที่เราจะทำการวิเคราะห์แบบแผน เราคงต้องทำความเข้าใจเบื้องต้นเสียก่อนว่า “แบบแผนนั้นคืออะไร”

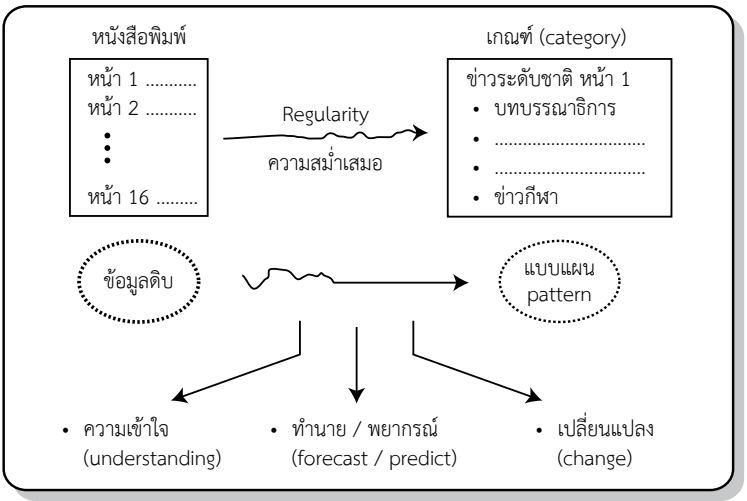

ภาพที่ 51 : ความหมายของแบบแผน

เวลาที่เราอ่านหนังสือพิมพ์ (เทียบได้ว่าเป็นข้อมูลดิบ) ในแต่ละวัน เราก็จะพบลักษณะซ้ำๆ ว่า หน้า 1 → จะเป็นข่าวระดับชาติ หน้า 2 → หน้า 16 จะเป็นข่าวกีฬา ลักษณะซ้ำ / ความสม่ำเสมอ (regularity) ของข้อมูลดิบดังกล่าวนั้นเราจะเรียกว่า “แบบแผน”

ดังนั้น การเกิดแบบแผนจึงเกิดมาจากการนำเอาข้อมูลดิบมาใส่เกณฑ์โดยดูความสม่ำเสมอหรือลักษณะที่ซ้ำๆ เช่น ถ้าเป็นเกณฑ์ข่าวระดับชาติก็จะอยู่หน้า 1 เกณฑ์ข่าวกีฬาก็จะอยู่หน้า 16

ประโยชน์จากการจัดแบบแผนนั้นจะมีอยู่หลายประการ เช่น

(1) แบบแผนจะช่วยให้ความเข้าใจ (understanding) ตัวอย่างเช่น ในการศึกษาวิทยุชุมชนซึ่งมีอยู่หลายแบบแผนตามเกณฑ์ที่ตั้งเอาไว้ 6 ระดับคือ

(i) ระดับรายการ "เพื่อชุมชน" ที่มีผู้จัด / เจ้าของรายการ / เจ้าของสถานีเป็นผู้อื่น แต่จัดรายการเนื้อหาเพื่อบริการชุมชน เช่น ประกาศของหาย ประชาสัมพันธ์งานของชุมชน ฯลฯ

(ii) ระดับที่มีประชาชนเข้ามาเป็นผู้ร่วมรายการ เช่น รายการของ จส.100 ร่วมด้วยช่วยกัน ฯลฯ โดยทางสถานี / ผู้จัดรายการยังเป็นผู้ควบคุมหรือเป็นเจ้าของรายการอยู่

(iii) ระดับ "รายการโดยชุมชน" ได้แก่ รูปแบบที่เจ้าของสถานีแบ่งช่วงเวลาให้ตัวแทนของประชาชนที่ได้รับเลือกมาเป็น "คณะกรรมการวิทยุชุมชน" มาจัดรายการ โครงการของกรมประชาสัมพันธ์จะจัดเป็นวิทยุชุมชนในระดับนี้ เช่น วิทยุชุมชนคนโคราช

(iv) ระดับสถานี ในระดับนี้ สถานียังเป็นของหน่วยงานรัฐ แต่จะมีอาสาสมัครเข้ามาเป็นตัวแทนปฏิบัติงานและบริหารรายการทั้งหมด

(v) ระดับชุมชนเป็นเจ้าของสถานี ในระดับนี้ประชาชนจะรวมตัวกันขอคลื่นความถี่จากรัฐ และลงทุนตั้งสถานีวิทยุโดยชุมชนเป็นผู้วางนโยบาย แต่อาจจะจ้างเจ้าหน้าที่หรืออาสาสมัครมาดำเนินงาน

(vi) ระดับชุมชนเป็นเจ้าของสถานีและมีใบอนุญาตเป็นเจ้าของคลื่น ในระดับนี้จะคล้ายกับระดับที่ 5 แต่ทว่าชุมชนจะเข้ามาเป็นทั้ง "เจ้าของ" (ownership) และเจ้าหน้าที่ "ปฏิบัติการ" (operation) ด้วย เช่น ศูนย์เรียนรู้ปฏิบัติการวิทยุชุมชน จ.ปัตตานี

(2) แบบแผนจะช่วยในเรื่องการทำนาย / พยากรณ์ (prediction) ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการรักษาคลองอู่ตะเภา ของจำนงค์ บัวเนียว และคณะ (2548) ชาวบ้านจะรู้จักแบบแผนของปริมาณน้ำท่วมว่า ในทุกรอบสิบปีจะมีน้ำท่วมใหญ่ 1 ครั้ง และสามารถเตรียมการรับมือได้

(3) แบบแผนจะช่วยในการเปลี่ยนแปลง (change) ซึ่งหมายความถึงการดึงเอาคุณลักษณะเก่าบางอันออกไป แล้วเสริมคุณลักษณะอันใหม่เข้าไป ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องการใช้สื่อละครเพื่อการพัฒนาชุมชนของกลุ่มละครมะขามป้อม ซึ่งดวงแข บัวประโคน และคณะ (2548) ได้ดึงเอาคุณลักษณะบางอย่างของทัศนคติของเยาวชนที่เคยมีมาก่อนจะเข้ามาหัดเล่นละครออกไป เช่น ทัศนคติต่อตนเองและผู้อื่นในทางลบ เมื่อเด็กๆ เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการละครก็ได้สอดใส่ทัศนคติทางบวกต่อตนเองเข้าไป เช่น การเห็นคุณค่าตัวเอง (self-esteem) มีความเชื่อมั่นในตนเอง ความตระหนักในความสำคัญต่อบทบาทหน้าที่ของตนเองที่มีต่อกลุ่มและชุมชน ฯลฯ

ตัวอย่างงานวิจัยในชุดโครงการการสื่อสารเพื่อชุมชน (สกว.) ที่ทำการวิเคราะห์แบบแผนอย่างชัดเจน คืองานวิจัยเรื่องการพัฒนาแบบจำลองการจัดการกับข้อมูลข่าวสาร

ในงานวิจัยนี้ อัจฉริยาและคณะ (2547) ได้เลือกกลุ่มกิจกรรมที่ทำธุรกิจชุมชนหลายๆ แบบ เช่น ธุรกิจโรงสี กลุ่มเลี้ยงไก่ กลุ่มทอผ้า กลุ่มเลี้ยงกบ กลุ่มออมทรัพย์ ฯลฯ โดยตั้งเกณฑ์ขึ้นมาและจัดแบบแผนของกลุ่มธุรกิจเหล่านี้

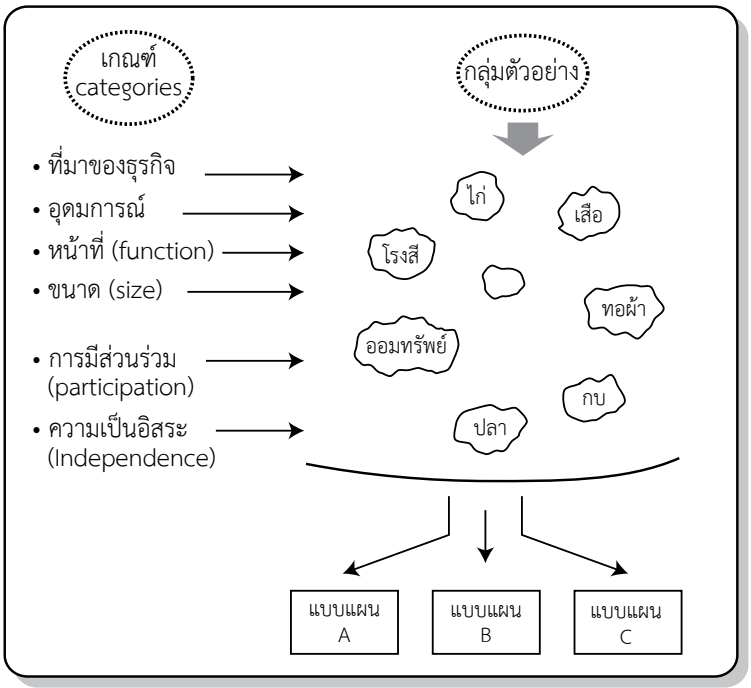

ภาพที่ 52 : แบบแผนของกลุ่มธุรกิจชุมชน

คณะวิจัยได้แบ่งแบบแผนของธุรกิจชุมชนทั้งหมดที่มีอยู่ออกเป็น 3 แบบแผน เพื่อจะนำมาใช้กับแบบจำลองการจัดการกับข้อมูลข่าวสารที่เหมาะสมกับแต่ละแบบดังนี้

1. ธุรกิจที่มีตลาดอยู่ในชุมชน เงินลงทุนไม่มากนัก มักเป็นธุรกิจที่อยู่ใน “วิถีชีวิตของชุมชน” เช่น กลุ่มเลี้ยงไก่ชน

2. ธุรกิจที่มีตลาดอยู่นอกชุมชน เงินลงทุนสูง มักเป็นธุรกิจที่ไม่ขึ้นอยู่กับวิถีชีวิตของชาวบ้าน เช่น ธุรกิจของกลุ่มข้าวกล้อง (ซึ่งไม่ใช่ข้าวที่ชาวบ้านกิน)

3. ธุรกิจที่มีหน่วยผลิตระดับครัวเรือน มีการตลาด 3 ระดับ คือในครัวเรือน ในชุมชน นอกชุมชน มักเป็นธุรกิจทั้งที่อยู่ในวิถีชีวิตและในสายสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ธุรกิจทอเสื่อ ทอผ้า

ตึกชั้นที่ 3 : การวิเคราะห์ในระดับชั้นที่ 3 นี้ นับว่ามีความสลับซับซ้อนมากขึ้น ในที่นี้จะยกตัวอย่างการวิเคราะห์ในระดับที่ 3 นี้สัก 5 ประเภท

(3.1) การวิเคราะห์สาเหตุ - ผลลัพธ์

(3.2) การวิเคราะห์หน้าที่

(3.3) การวิเคราะห์กระบวนการ

(3.4) การวิเคราะห์เครือข่าย

(3.5) การวิเคราะห์ประเด็น - โครงสร้างชุมชน

(3.1) การวิเคราะห์สาเหตุ - ผลลัพธ์ (Causal Analysis)

ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วข้างต้นว่า สำหรับหัวใจของการวิเคราะห์ - สังเคราะห์ในระดับสูงนี้ การวิเคราะห์หาความสัมพันธ์นับว่าเป็นเป้าหมายสูงสุดของการวิเคราะห์ / สังเคราะห์ และหนึ่งในรูปแบบความสัมพันธ์ที่งานวิจัยมีความสนใจมากที่สุด ก็คือ “ความสัมพันธ์เชิงสาเหตุ - ผลลัพธ์ (Cause - Effect relationship)

ประเด็นแรกที่เราต้องระมัดระวังเกี่ยวกับการวิเคราะห์สาเหตุ / ผลลัพธ์ก็คือ ในขณะที่มีตัวแปร 2 ตัวที่มีความสัมพันธ์เชิงสาเหตุ - ผลลัพธ์นั้น เราจะทราบได้อย่างไรว่าตัวแปรใดเป็นสาเหตุ ตัวแปรใดเป็นผลลัพธ์ เช่น

เพราะลูกมากจึงยากจน
หรือ
เพราะยากจนจึงลูกมาก

เพราะในโทรทัศน์มีภาพรุนแรง → จึงทำให้เกิดความรุนแรงในสังคม
หรือ
เพราะมีความรุนแรงในสังคม → จึงทำให้มีภาพรุนแรงในโทรทัศน์

การที่จะรู้ว่าตัวแปรใดเป็น “สาเหตุ” ตัวแปรใดเป็น “ผลลัพธ์” นั้น เราจะต้องใช้ “มิติของเส้นสายแห่งกาลเวลา” (Time series) เป็นตัววัดตามหลักการที่พระพุทธเจ้ากล่าวไว้ว่า “ผลนั้นย่อมเกิดแต่เหตุ” ซึ่งหมายความว่า ตัวแปรที่เป็น “สาเหตุ” นั้นจะต้องมีมาก่อน ส่วน “ผลลัพธ์” นั้น จะเป็นสิ่งที่ตามมา

เรื่องสาเหตุและผลลัพธ์นี้แม้ว่าจะดูว่าเป็นเรื่องง่ายแบบสามัญสำนึก แต่ความจริงแล้ว เรื่องพื้นฐานเช่นนี้มีความสำคัญระดับคอขาดบาดตายใน 4 แง่มุม

(i) แง่มุมแรก คือ สาเหตุที่วิเคราะห์ออกมานั้นถูกต้องหรือไม่ เช่น การวิเคราะห์ว่าในกรุงเทพ รถติดเป็นเพราะอะไร ซึ่งอาจจะมีการวิเคราะห์จากหลายสาเหตุ เช่น

- เพราะรถมากกว่าถนน
- เพราะคนขับรถไม่มีวินัย
- เพราะมีไฟแดง / ไฟเขียวมากเกินไป ฯลฯ

การวิเคราะห์ว่าอะไรเป็นสาเหตุ ก็จะนำไปสู่การแก้ไขที่สาเหตุนั้น

(ii) แง่มุมที่สอง เกี่ยวโยงกับเรื่องเส้นสายแห่งกาลเวลาที่ได้กล่าวมาแล้ว คือการผิดฝาผิดตัวระหว่าง “สาเหตุ” กับ “ผลลัพธ์” ดังตัวอย่างที่ได้ยกไปข้างต้น

ในกรณีที่ 1 โทรทัศน์มีภาพรุนแรง (สาเหตุ) → ความรุนแรงในสังคม (ผลลัพธ์)

ในกรณีนี้ เราจะอธิบายด้วยทฤษฎีสื่อสามารถสร้างผลกระทบได้ (Impact / Effect Theory)

ในกรณีที่ 2 มีความรุนแรงในสังคม (สาเหตุ) → ภาพรุนแรงในโทรทัศน์ (ผลลัพธ์)

ในกรณีที่ 2 นี้ เราจะต้องอธิบายด้วยทฤษฎีสื่อมวลชนเป็นภาพสะท้อนของโลกแห่งความเป็นจริง (Reflection Theory)

ฉะนั้นเมื่อใช้ทฤษฎีที่เป็น “ไฟฉายส่อง” ต่างกัน ก็จะจัดวางตัวแปรที่เป็นสาเหตุและเป็นผลลัพธ์ต่างกันไปเลย

(iii) แง่มุมที่สาม ก็คือ โดยส่วนใหญ่แล้ว ผลลัพธ์หนึ่งๆ มักไม่ได้มาจากตัวแปรตัวเดียว (Monocause) แต่มักจะเกิดมาจากสาเหตุหลายๆ สาเหตุประกอบกัน (multi-cause) ทว่า ท่ามกลางตัวแปรสาเหตุที่หลากหลายนั้น เราก็ต้องจัดลำดับความสำคัญ / ให้น้ำหนักว่า ตัวแปรใดเป็นหลัก เป็นรอง เป็นตัวประกอบเสมือนเหตุการณ์การกระทำความผิดที่มีจำเลยที่หนึ่ง จำเลยที่สอง และผู้สมรู้ร่วมคิด

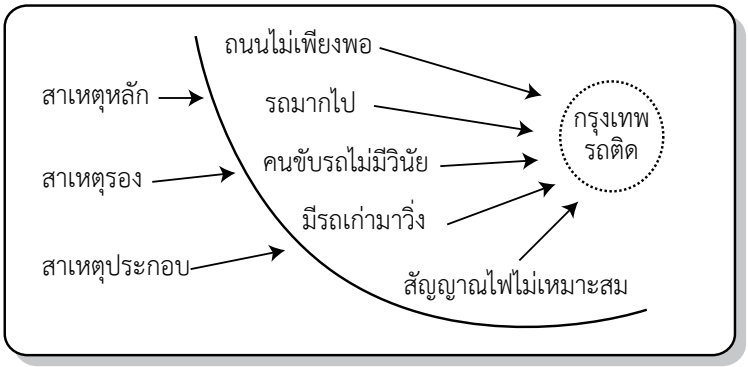

ภาพที่ 53 : การวิเคราะห์สาเหตุระดับต่างๆ

(iv) แง่มุมที่สี่ เป็นเรื่อง “เส้นสายของตัวแปร” (Series of variables) เมื่อตอนเล็กๆ เราอาจจะเคยได้ยินเด็กๆ ร้องเพลงเล่นว่า

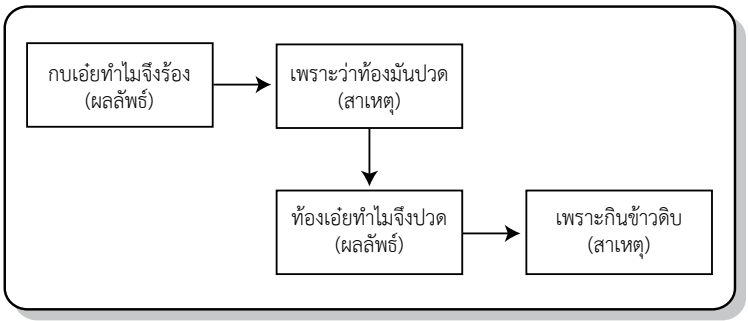

ภาพที่ 54 : เส้นสายแห่งตัวแปรสาเหตุ / ผลลัพธ์

เพลงที่เด็กร้องเล่นนี้คือตัวอย่างของ “เส้นสายของตัวแปร” คือการที่ตัวแปรสาเหตุที่ 1 ไปแปรสภาพไปเป็นผลลัพธ์ที่ 2 แล้วโยงไปหาสาเหตุที่ 2 ต่อไปเป็นเส้นสายโยงใย

งานวิจัยเรื่องการพัฒนาหอกระจายข่าวของดวงพร คำนูญ-วัฒน์ และคณะ ที่ได้กล่าวมาถึงแล้วได้สาธิตการจัดวางตัวแปรเอาไปอย่างเป็นลำดับเชื่อมโยงกันดังที่ได้เคยกล่าวมาแล้วดังนี้

สรุปตัวแปร 8 ตัวที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานของหอกระจายข่าวในพื้นที่ศึกษา 7 แห่ง

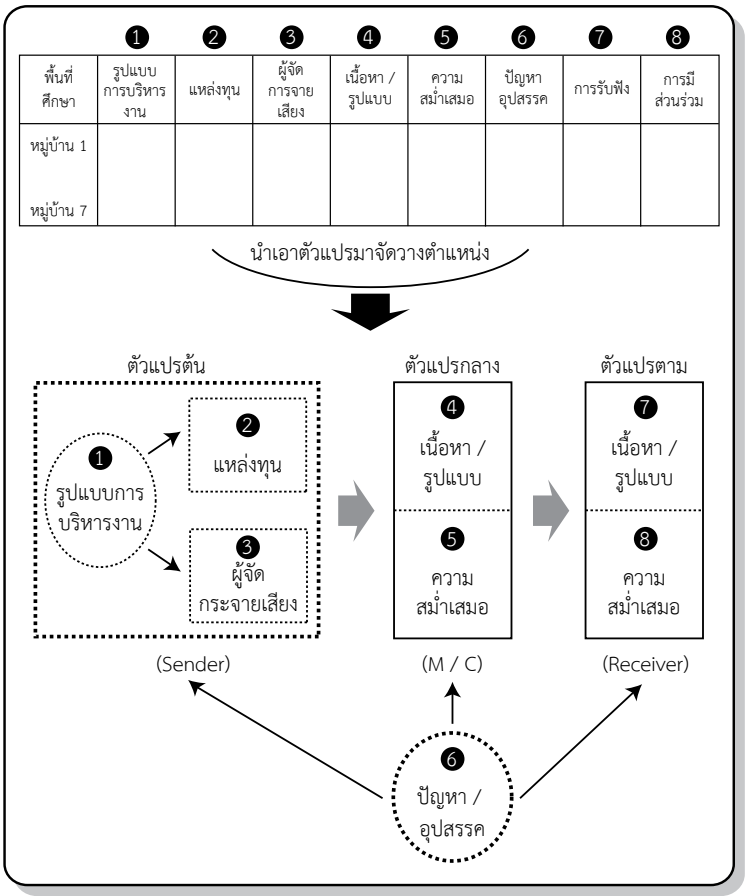

ภาพที่ 55 : ลำดับชั้นของตัวแปร

(3.2) การวิเคราะห์บทบาท / หน้าที่ (Functional Relation Analysis)

การวิเคราะห์บทบาท/หน้าที่นั้นมีพื้นฐานมาจากทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) ที่อธิบายว่า ในส่วนรวมหนึ่งๆ (the whole) เช่น ร่างกาย หน่วยงาน สังคม ฯลฯ ย่อมประกอบด้วยส่วนย่อยๆ (the parts) มารวมกัน และส่วนย่อยๆ นั้นจะถูกกำหนดบทบาทหน้าที่เพื่อธำรงรักษาส่วนรวมทั้งหมดเอาไว้ เช่นอวัยวะส่วนต่างๆของร่างกายจะต้องทำหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมาย ร่างกายทั้งหมดจึงจะอยู่ได้

จากแนวคิดพื้นฐานทางทฤษฎีดังกล่าวได้กลายมาเป็นแนวทางสำหรับการวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ในแง่มุมต่อไปนี้คือ

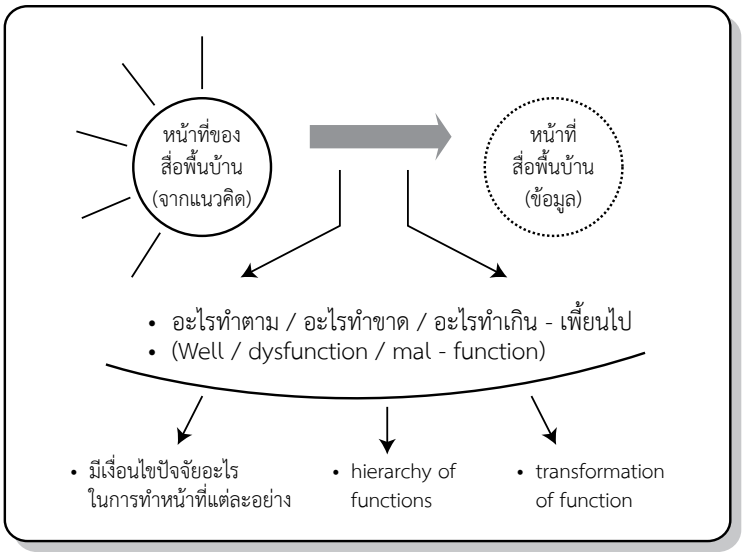

ภาพที่ 56 : การวิเคราะห์บทบาทหน้าที่

(i) การวิเคราะห์หน้าที่จากแนวคิด / ทฤษฎี วิธีการวิเคราะห์หน้าที่นั้นมักจะมีหลักการ / แนวคิด / ทฤษฎีเป็นตัวตั้ง แล้วเอาข้อมูลที่งานวิจัยเก็บได้จากปัจจุบันไปตั้งคำถาม คำถามที่ถามจะเป็นชุดคำถามดังนี้

- ในความเป็นจริงแล้ว หน้าที่ที่กระทำนั้นเป็นไปตามหลักทฤษฎีหรือไม่ ถ้าเป็นไปตาม ก็เรียกว่า “ทำหน้าที่อย่างดี” (Well function) ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องศักยภาพโนรา ของเธียรชัยและคณะที่พบว่า หน้าที่ระดับต่อปัจเจกบุคคลของสื่อพื้นบ้านโนรานั้น คือการปั้นแต่งบุคลิกภาพของผู้เรียนให้มีความเพียรพยายาม อ่อนน้อมถ่อมตน ฯลฯ และพบว่าในการฝึกฝนโนราแบบอาศรมศึกษา (มาฝึกเรียนที่บ้านครู) จะยังคงสามารถทำหน้าที่นี้อยู่ได้
- หากในความเป็นจริง สื่อโนราไม่ได้ทำหน้าที่บางประการตามที่ได้รับมอบหมายมา เช่น หน้าที่ในระดับชุมชนที่โนราโรงครูได้รับมอบหมายให้ต้องมีการระดมพลังความสามัคคีของเครือญาติ หากโนราโรงครูในปัจจุบันไม่ได้ทำหน้าที่ดังกล่าว ก็เรียกว่า “ทำหน้าที่ขาด / ไม่ได้ทำหน้าที่” (dysfunction)
- นอกจากนั้น ยังมีรายการ “ใช้หนึ่งเป็นสอง” กล่าวคือ ตามหลักการทฤษฎีไม่ได้ระบุหน้าที่เอาไว้ แต่ทว่าโนราได้ไปกระทำ เช่น ในปัจจุบัน โนราการแสดงได้ทำหน้าที่เป็นเครื่องแสดงบารมีของนักการเมือง หากการหาเสียงของนักการเมืองคนใดมีวงโนราที่มีชื่อเสียงไปเล่น ก็แสดงว่านักการเมืองนั้นมีอำนาจบารมีมาก เช่นนี้เรียกว่า “เป็นการทำหน้าที่เกิน / ทำหน้าที่เพี้ยนไป” (mal - function)

(ii) การวิเคราะห์เงื่อนไข / ปัจจัยที่สนับสนุนการทำหน้าที่/แสดงบทบาท ในการทำหน้าที่ / แสดงบทบาทแต่ละอย่างนั้น จะมีความเป็นไปได้หรือจะปรากฏออกมาให้บทบาท / หน้าที่แบบใดที่กล่าวมาข้างต้น ย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไข / ปัจจัยที่มาสนับสนุน (หรือในทางตรงกันข้ามคือมาเป็นอุปสรรค)

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยชุด “วิทยุชุมชน” ในโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ได้พบว่าตามหลักการแล้ววิทยุชุมชนจะทำหน้าที่ได้อย่างหลากหลายตามลักษณะของสื่อท้องถิ่น เช่น

ภาพที่ 57 : หน้าที่ของวิทยุชุมชนต่อการพัฒนาชุมชน

แต่การที่วิทยุชุมชนจะทำหน้าที่อันหลากหลายที่กล่าวมาได้นั้น วิทยุชุมชนจะต้องทำกิจกรรมให้มากกว่า “การเป็นวิทยุที่สถานี” คือต้องมีกิจกรรมเสริมต่างๆ กิจกรรมที่ตอบสนองวัตถุประสงค์ได้อย่างรอบด้าน ก็เช่น กิจกรรมวิทยุสัญจร คือการยกเครื่องส่งกระจายเสียงออกไปสาธิตการจัดรายการในชุมชน จึงจะได้ผลทั้งการประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนรู้จัก เป็นโอกาสให้ความรู้ความเข้าใจว่าวิทยุชุมชนคืออะไร มีประโยชน์อย่างไร ระดมการมีส่วนร่วมในรูปแบบอาสาสมัคร ฯลฯ อย่างไรก็ตาม งานวิจัยวิทยุชุมชนคนโคราชค้นพบว่า การจะจัดเวทีสัญจรได้นั้นก็ต้องมีเงื่อนไขสนับสนุนคือต้องมีงบประมาณที่เพียงพอ และต้องได้รับความร่วมมือจากพื้นที่ชุมชนและหน่วยงานสนับสนุน ส่วนงานวิจัยวิทยุชุมชนปัตตานีพบว่าการจะให้กิจกรรมวิทยุชุมชนสัญจรได้ทำหน้าที่อย่างครบถ้วนสมบูรณ์นั้นจำเป็นต้องมีเงื่อนไข / ปัจจัยสำคัญคือ “การเตรียมการอย่างดีในการจัด” หากขาดเงื่อนไข / ปัจจัยสนับสนุนที่กล่าวมาข้างต้น การทำหน้าที่ของวิทยุชุมชนก็จะเป็นไปไม่ได้

(iii) ลำดับชั้นของการทำหน้าที่ / บทบาท ในขณะที่มีการทำหน้าที่ / แสดงบทบาทต่างๆ มากมาย แต่ทว่าหน้าที่ / บทบาทเหล่านั้นอาจจะมี “ความยากง่ายในการทำ” หรือมี “ความสำคัญมากน้อย” แตกต่างกัน การวิเคราะห์หน้าที่ / บทบาทจึงสามารถประสานเข้ากับการวิเคราะห์ลำดับความสำคัญด้วยการจัดลำดับ “ความสำคัญของบทบาท / หน้าที่” (Hierarchy of function) ดังตัวอย่างงานวิจัยเรื่องบทบาทของการสื่อสารในการเสริมพลังความเข้มแข็งของผู้หญิงในการปกครองท้องถิ่น ซึ่งอ้อมทิพย์ เมฆรักษาวณิช แค้มป์ และคณะ (2548) ซึ่งคณะวิจัยพบว่า การสื่อสารมีบทบาททั้งหมด 13 บทบาท แต่ทว่าระดับความยากง่ายของทั้ง 13 บทบาทนั้นมีไม่เท่ากันดังนี้

ระดับความยากง่าย	ประเภทงานบทบาทของการสื่อสาร
ง่าย	• เป็นช่องทางถ่ายทอดข่าวสารให้ประชาชนได้รับรู้ • เป็นช่องทางการรับรู้ข่าวสาร
ปานกลาง	• กลั่นกรองข้อมูลข่าวสาร • ตัวสร้างรอยเชื่อมต่อการสื่อสารในแนวนอน • ช่วยในกระบวนการตัดสินใจ • เป็นกลไกเร่งกระบวนการพบปะแสดงความคิดเห็น
ยาก	• เครื่องมือในการสร้างความโปร่งใส • เป็นเวทีสื่อสารทางความคิด • สร้างการมีส่วนร่วม • แก้ไขปัญหาความขัดแย้ง • เป็นปากเสียงให้แก่คนกลุ่มต่างๆ และผู้ด้อยโอกาส • รวบรวมความคิดเห็นตามความต้องการของประชาชน บริหารความขัดแย้ง

ภาพที่ 58 : ระดับความยากง่ายของหน้าที่

(iv) วิธีการวัดมิติของหน้าที่ การศึกษาบทบาท / หน้าที่นั้นในภาคปฏิบัติแล้ว ยังสามารถกระทำได้อย่างสร้างสรรค์ กล่าวคือสามารถศึกษาได้หลายแง่หลายมุม หลายมิติ ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง ศักยภาพโนราในการพัฒนาท้องถิ่น ของเธียรชัย และคณะ (2547) ได้เปิดมิติการศึกษาสื่อโนราอย่างน้อยใน 3 มิติดังนี้

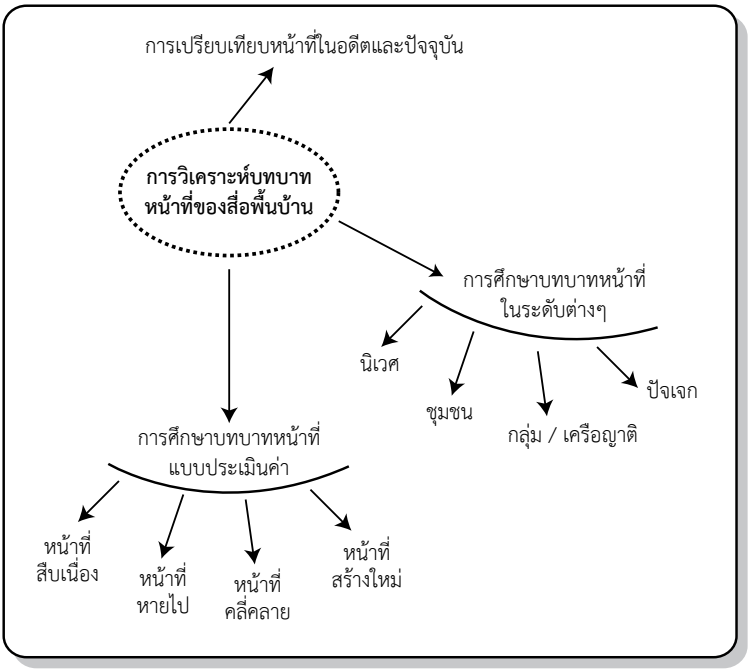

ภาพที่ 59 : การวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน

และในแต่ละมิติก็จะขยายย่อยต่อไปได้อีก เช่น

(ก) การศึกษาบทบาทหน้าที่เปรียบเทียบในมิติกาลเวลา เช่น งานศึกษาเรื่อง ผีปู่ย่าของอดุลย์และคณะ

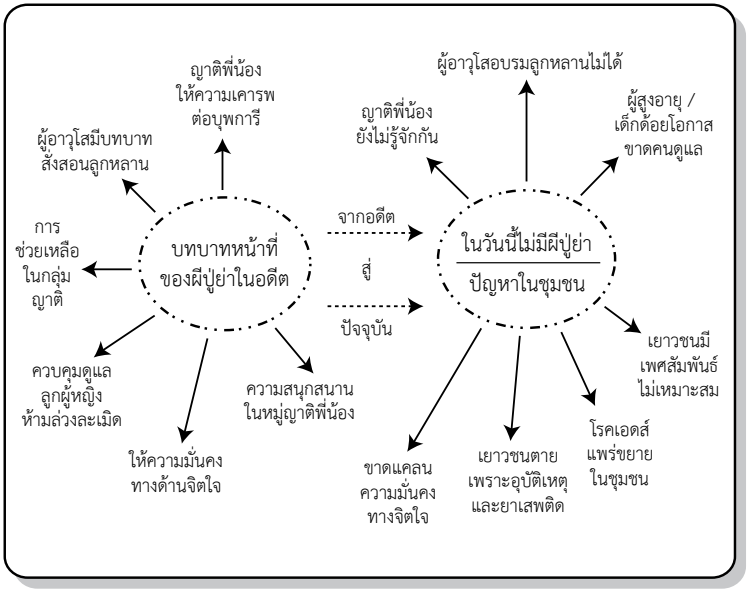

ภาพที่ 60 : การเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ของผีปู่ย่าจากอดีตถึงปัจจุบัน

(ข) ตัวอย่างบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านในแต่ละระดับปัจเจกบุคคล (ในอดีต)

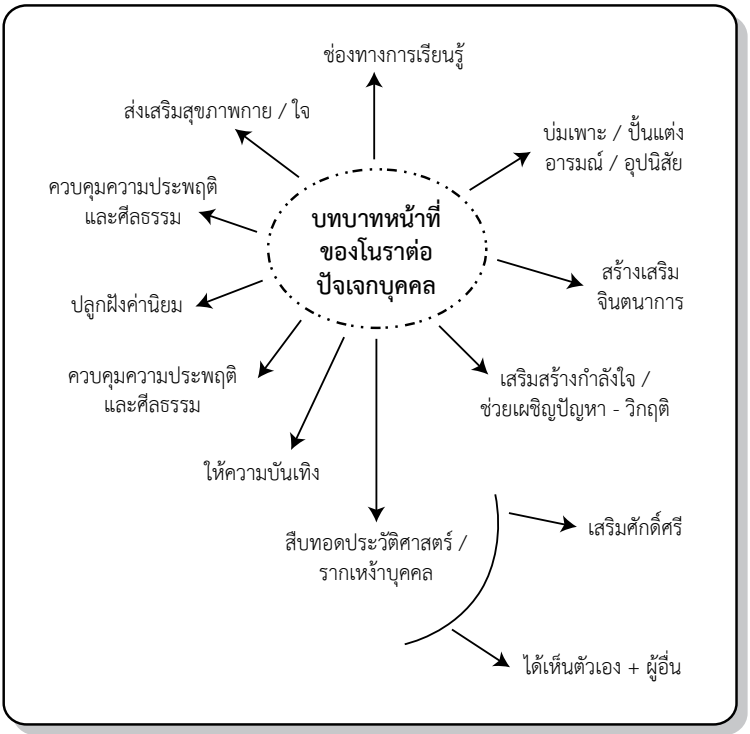

ภาพที่ 61 : บทบาทหน้าที่ของโนราต่อบุคคล

ตัวอย่างของบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านในระดับกลุ่ม / หมู่คณะ / เครือญาติ (ในอดีต)

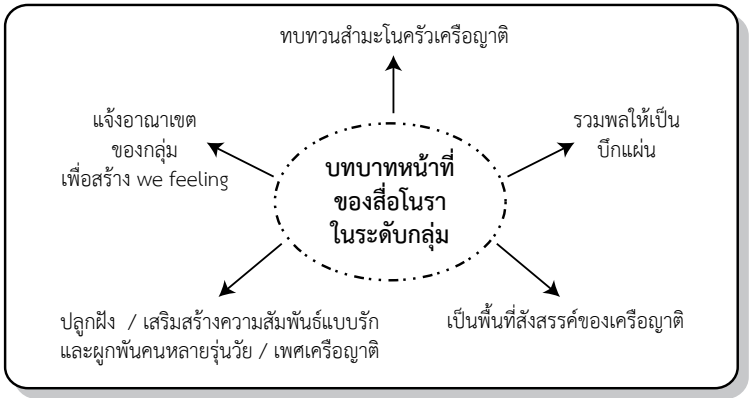

ภาพที่ 62 : บทบาทหน้าที่ของโนราต่อกลุ่ม

ภาพที่ 63 : บทบาทหน้าที่ของโนราต่อชุมชน

(ค) การศึกษาบทบาทหน้าที่แบบประเมินค่า

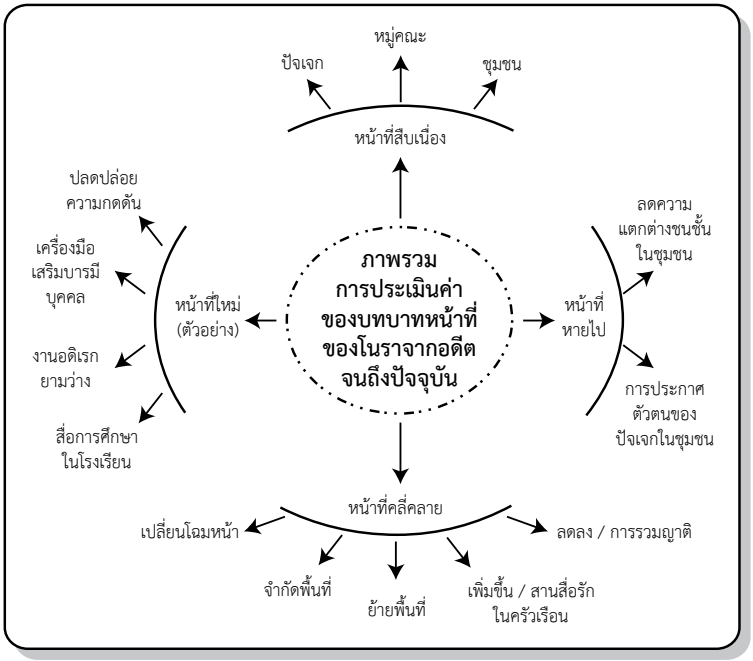

ภาพที่ 64 : การประเมินค่าบทบาทหน้าที่จากอดีตถึงปัจจุบัน

(3.3) การวิเคราะห์กระบวนการ (Procedure analysis)

การวิเคราะห์ “กระบวนการ” มีความสำคัญอย่างมากในบางสถานการณ์ ดังตัวอย่างที่ได้ยกมาบ้างแล้วในเรื่องงานวิจัยเรื่อง “การรณรงค์แบบบูรณาการในเรื่องโรคเอดส์” ของจำเริญ และคณะ (2547)

• **ความหมายของคำว่า “กระบวนการ”** ถ้าถามว่าคำว่า “กระบวนการ” แปลว่าอะไร เราอาจจะเทียบเคียงคำว่า “กระบวนการ” ได้กับคำว่า “ขบวน” ซึ่งในชีวิตประจำวันเราคงคุ้นเคยกับคำว่า “ขบวนรถไฟ”

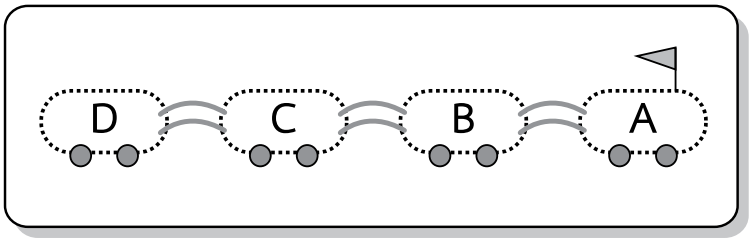

ภาพที่ 65 : กระบวนการ / ขบวน

ถ้าถามว่า “ขบวนรถไฟ” ในรูปภาพข้างบนนี้ต้องประกอบด้วยอะไรบ้าง เราก็จะต้องได้คร่าวๆ ว่า **ส่วนประกอบประการแรก** จะต้องประกอบด้วยโบกี้แต่ละโบกี้ (คือโบกี้ A / B / C / D)

แต่หากมีแต่เฉพาะ “โบกี้” (ที่เรียกได้ว่าเป็นส่วนของ “ธาตุ / องค์ประกอบ”) จะถือว่าเป็น “ขบวน” ได้ไหม ก็ต้องตอบว่า “ไม่ได้” เพราะคำว่า “ขบวน / กระบวนการ” จะต้องมี**ส่วนประกอบที่สอง** คือ “เหล็กเชื่อม” ระหว่างแต่ละโบกี้ (ที่เรียกได้ว่า “สายสัมพันธ์ / ความสัมพันธ์”)

ลองจินตนาการดูว่า หากไม่มีเหล็กเชื่อมระหว่างแต่ละโบกี้จะเกิดอะไรขึ้น เมื่อหัวรถจักร A เคลื่อนที่ออกไป โบกี้รถไฟ B / C / D ก็จะไม่ออกตามไปด้วย ซึ่งเป็นอาการเกิดโรคที่เรียกว่า “หัวกระดิก แต่หางไม่ส่าย” หรือไม่ไปกันทั้ง “ขบวน”

ฉะนั้น คำว่า “กระบวนการ” จะต้องมีส่วนประกอบครบองค์ประชุมทั้ง 2 ส่วนคือ ทั้ง “ส่วนประกอบย่อย” และทั้ง “ความสัมพันธ์”

นอกจากนั้น การที่รถไฟขบวนดังกล่าวจะเคลื่อนที่อย่าง**ต่อเนื่อง**ไปได้ตราบเท่าที่เหล็กเชื่อมนั้นยังทำหน้าที่อยู่

• **การวิเคราะห์กระบวนการ** เราอาจจะอุปมาอุปมัยขบวนรถไฟที่ยกมาแล้วให้เข้ากับการดูการแสดงละครเรื่องหนึ่ง ซึ่งเปิดฉากแรกมาก็คือโบกี้หัวรถจักร จากนั้นก็มีการเดินเรื่องแบบเหล็กเชื่อมให้โยงใยมาถึงฉากที่ 2 แล้วก็ต่อเนื่องไปจนจบ

ในแต่ละฉากนั้น การตั้งคำถามเชิงวิเคราะห์ก็คือ ใคร - ทำอะไร / กับใคร - ที่ไหน - อย่างไร - ได้ผลอะไรขึ้นมา

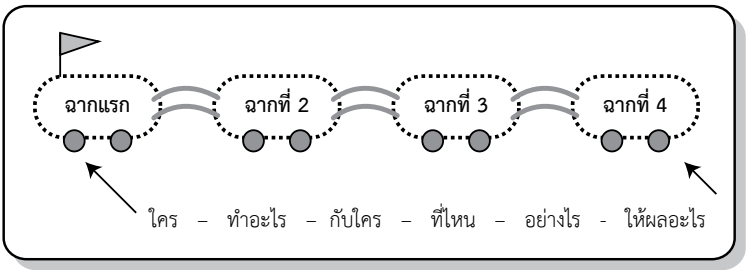

ภาพที่ 66 : คำถามสำหรับการวิเคราะห์กระบวนการ

และหากประยุกต์ใช้หลักการเล่าเรื่อง (Narration) มาวิเคราะห์กระบวนการในแต่ละฉากก็อาจจะเทียบเคียงได้ดังนี้

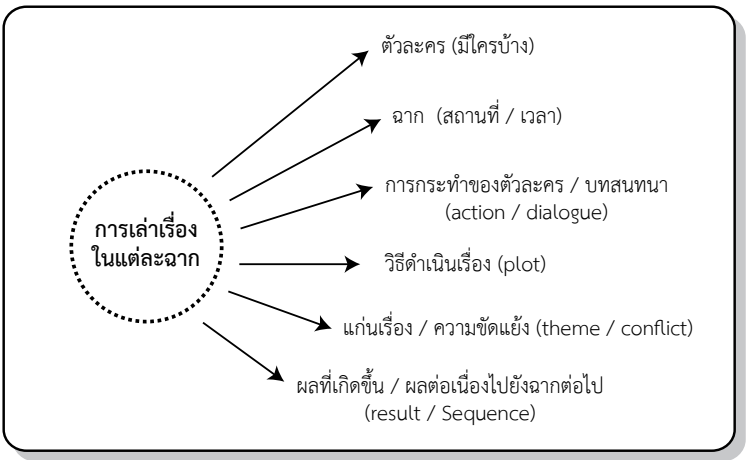

ภาพที่ 67 : องค์ประกอบการเล่าเรื่อง

ตัวอย่างการวิจัยที่ใช้วิธีการวิเคราะห์กระบวนการอย่างชัดเจน ในโครงการวิจัยชุด “การสื่อสารเพื่อชุมชน” มีอยู่หลายโครงการ และโครงการที่โดดเด่นที่สุดซึ่งใช้การวิเคราะห์กระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ที่เป็นอยู่ให้พลิกผันเปลี่ยนไป คือโครงการหอกระจายข่าวของดวงพร และคณะ และโครงการวิจัยเรื่องการรื้อฟื้นพิธีกรรมผีปู่ย่าซึ่งเกือบจะสูญสลายไปแล้วใน ต.วอแก้ว จ.ลำปาง อดุลย์ และคณะ ได้ดำเนินการผ่านกระบวนการสื่อพื้นที่มีฉากใหญ่ๆ 5 ตอนจบ โดยในแต่ละตอนนั้น ต่างมีตัวละคร / ฉาก / แก่นเรื่อง / ฯลฯ ที่แตกต่างกันไปดังนี้

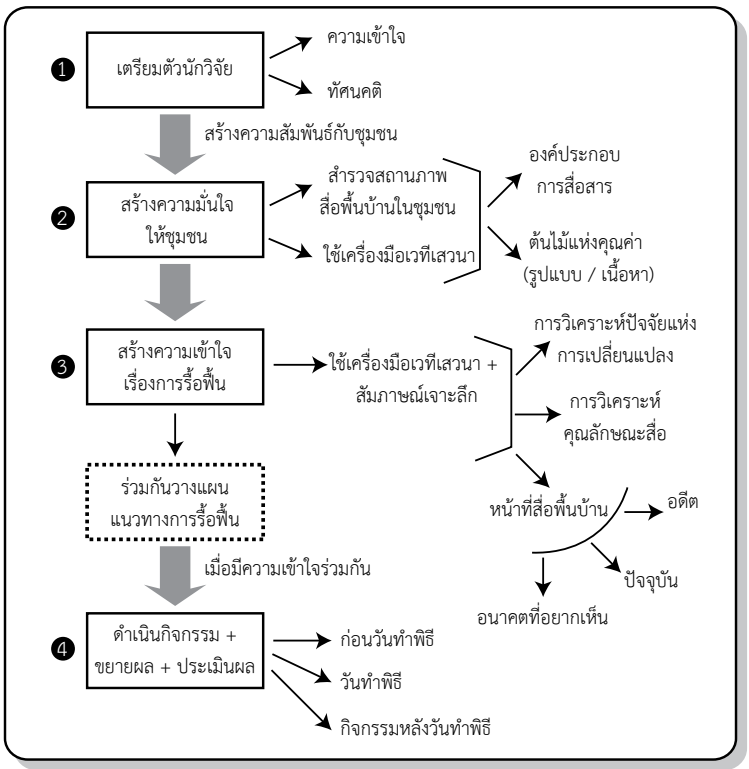

ภาพที่ 68 : กระบวนการรื้อฟื้นพิธีกรรมผีปู่ย่า

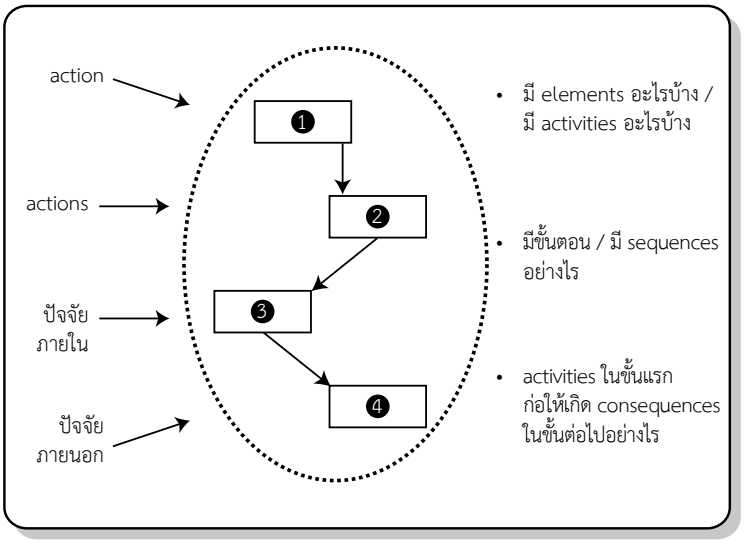

ภาพที่ 69 : สรุปภาพการวิเคราะห์กระบวนการ

(3.4) การวิเคราะห์เครือข่าย (Network analysis)

ก่อนที่จะทำการวิเคราะห์เครือข่าย เราก็คงต้องฝ่าฟันความเข้าใจร่วมกันเสียก่อนว่า “เครือข่ายนั้นคืออะไร / มีขึ้นมาทำไม”

• ความหมายของเครือข่าย เครือข่ายหมายถึงสายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ทั้งแนวตั้งและแนวนอนระหว่างบุคคลหนึ่งกับบุคคลอื่นๆ อีกหลายคน ในหลายๆ รูปแบบและหลายๆ สถานการณ์ เช่นภาพที่วาดไว้ต่อจากนี้

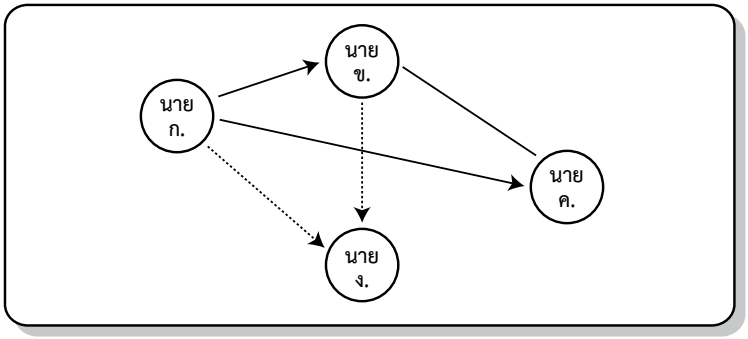

ภาพที่ 71 : ความหมายของเครือข่าย

ในสถานที่ทำงาน นาย ก. อาจจะมีความสัมพันธ์ทั้งแนวนอนและแนวตั้ง ทั้งทางตรงและทางอ้อมกับคนกลุ่มหนึ่ง แต่เมื่อเลิกงาน เมื่อนาย ก. เข้าไปในสโมสรกีฬา เขาก็อาจจะมีเครือข่ายทางสังคมกับคนอีกกลุ่มหนึ่ง

• ความสำคัญของเครือข่าย ตามปกติคนที่ต้องการเครือข่ายทางสังคมมากที่สุดมักจะเป็นคนที่มีทรัพยากรน้อยหรือไม่เพียงพอ เช่น มีวัตถุไม่เพียงพอ มีเวลา / กำลังไม่เพียงพอ ฯลฯ ดังนั้น จึงต้องระดมความช่วยเหลือจากเครือข่าย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดก็คือ การลงแขกเกี่ยวข้าวซึ่งต้องระดมเพื่อนบ้านมาช่วยเก็บเกี่ยวข้าวอย่างรวดเร็วในเวลาสั้นๆ

ด้วยเหตุนี้ การมีเครือข่ายมากหรือน้อยจึงสะท้อนให้เห็นพลังอำนาจของคนๆ นั้นไปด้วย ดังที่คนไทยคุ้นเคยกับแนวคิดที่ว่า “คนๆ นี้เขามีพรรคพวก / เส้นสายแยะ” ทั้งนี้เพราะเครือข่ายเป็นแหล่งระดมขุมพลังทรัพยากรต่างๆ นั่นเอง

• ตัวอย่างประเภทของเครือข่าย อาจจะมีวิธีการแบ่งประเภทของเครือข่ายไว้หลายๆ แบบ เช่น ในสังคมหมู่บ้านไทย อาจจะมีเครือข่ายดังนี้

(1) ครอบครัวขยายที่อาศัยรวมอยู่ในบ้านเดียวกัน
(2) ระบบเครือญาติ
(3) เพื่อนบ้าน
(4) กลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงาน
(5) ความสัมพันธ์ผู้ใหญ่กับผู้น้อย
(6) กลุ่มการเมือง
(7) วัดของหมู่บ้าน

นอกจากนั้น เราอาจจะจัดแบ่งประเภทของเครือข่ายตามภารกิจที่กระทำเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ เครือข่ายสังคม เครือข่ายแลกเปลี่ยนแรงงาน ฯลฯ

เธียรชัย และคณะ จัดแบ่งประเภทของเครือข่ายในงานศึกษาศักยภาพของสื่อพื้นบ้านโนราอย่างสร้างสรรค์เอาไว้ ดังนี้

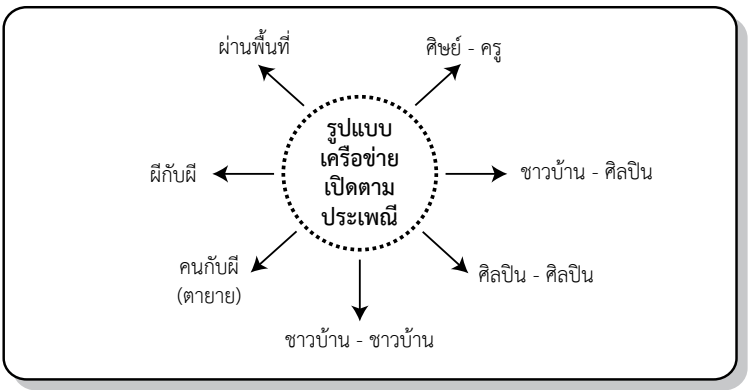

ภาพที่ 71 : ประเภทของเครือข่าย

นอกจากนั้น เธียรชัยและคณะยังพบอีกว่า ชีวิตของเครือข่ายนั้นก็มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย และเกิดใหม่เหมือนสรรพสิ่งอื่นๆ ตัวอย่างเช่น รูปแบบบางรูปแบบของเครือข่ายตามประเพณีอาจจะค่อยๆ เลือนหายไป (เช่น ศิษย์ - ครู) แต่ก็จะมีรูปแบบเครือข่ายร่วมสมัยเกิดขึ้นมา เช่น เครือข่ายระหว่างสถาบันการศึกษาที่มีการจัดสอนโนรา เครือข่ายครู - ศิษย์ร่วมสมัย เครือข่ายรับงานแสดงโนรา เป็นต้น

- **ตัวอย่างการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม** เราอาจจะมีวิธีการวิเคราะห์เครือข่ายสังคมได้ใน 2 ลักษณะ คือ

(i) การวิเคราะห์เชิงบูรณาการ (Holistic Approach) เช่นดูการก่อตัว การสื่อสารเพื่อการก่อตัว ผู้จัดตั้ง ความสัมพันธ์พร้อมๆ กับดูเป้าหมายว่าจัดตั้งเพื่ออะไร ใครเป็นผู้กำหนดเป้าหมาย มีกระบวนการทำให้สมาชิกรับรู้เป้าหมายได้อย่างไร มีวัตถุประสงค์ / พันธกิจอย่างไร มีกลไกการเชื่อมประสานอย่างไร มีการควบคุมด้วยกฎหรือการสื่อสารอย่างไร การขัดเกลาให้เป็นสมาชิกเป็นอย่างไร ฯลฯ

(ii) การวิเคราะห์เชิงองค์ประกอบ (Component Approach) ได้แก่ การเลือกเพียงบางองค์ประกอบมาทำการวิเคราะห์ เช่น ดูองค์ประกอบด้านสมาชิกว่ามีแรงจูงใจอย่างไร เข้ามาช่องทางไหน เข้ามาช่องทางไหน เข้ามาเป็นสมาชิกได้อย่างไร และเข้ามาอยู่ในตำแหน่งอะไร เป็นต้น

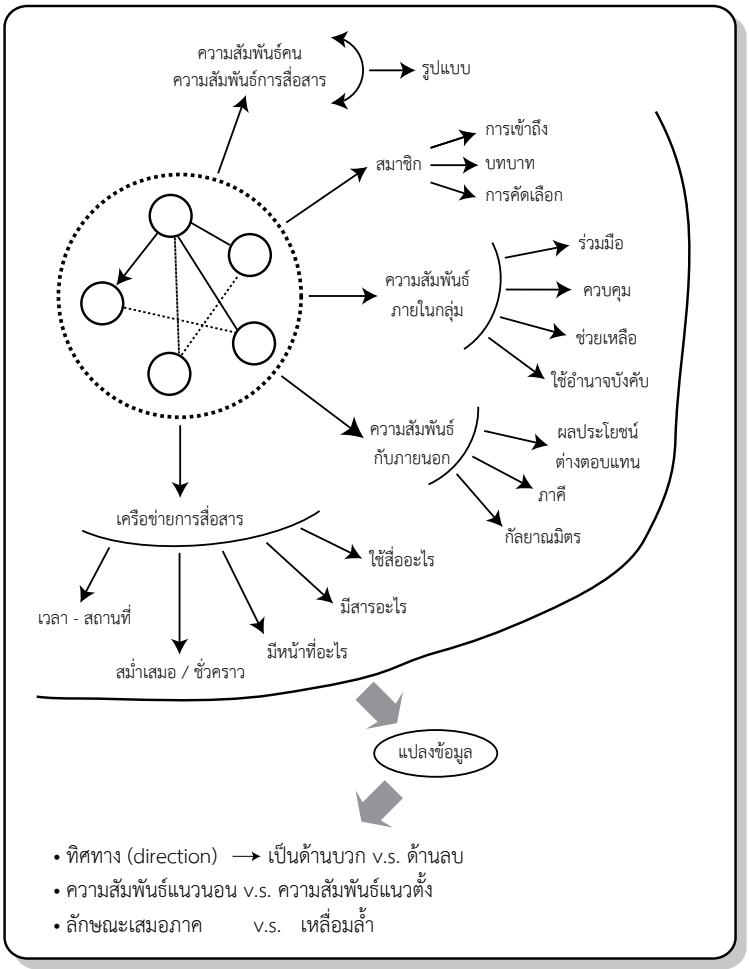

ภาพที่ 72 : เกณฑ์ในการวิเคราะห์เครือข่าย

• **ตัวอย่างการวิเคราะห์เครือข่ายการสื่อสาร** จากงานวิจัยเรื่องเครือข่ายการสื่อสารกับศักยภาพการดำรงอยู่ของชุมชน สมสุขและคณะได้วิเคราะห์มิติต่างๆ ของเครือข่ายหนึ่งของการสื่อสาร คือสภากาแฟในชุมชนเอาไว้ดังนี้

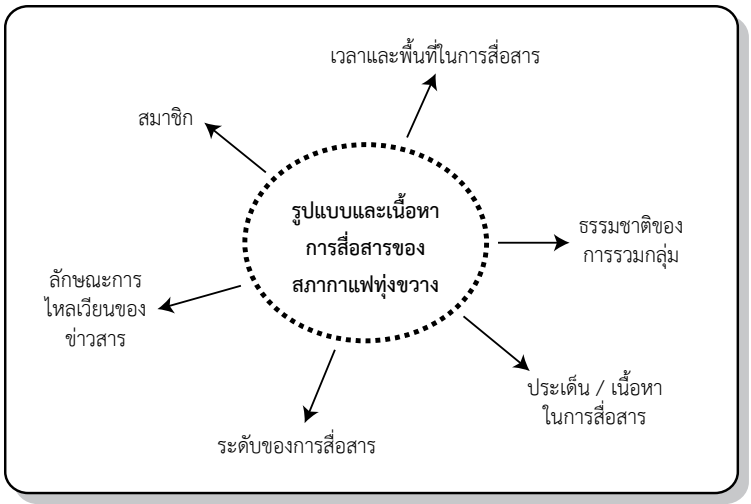

ภาพที่ 73 : การวิเคราะห์เครือข่ายการสื่อสาร

• **การวิเคราะห์หน้าที่ของเครือข่าย** เราสามารถจะประสมประสานการวิเคราะห์หน้าที่เข้ากับการวิเคราะห์เครือข่ายการสื่อสาร ดังเช่นตัวอย่างงานวิจัยของสมสุขและคณะ ดังนี้

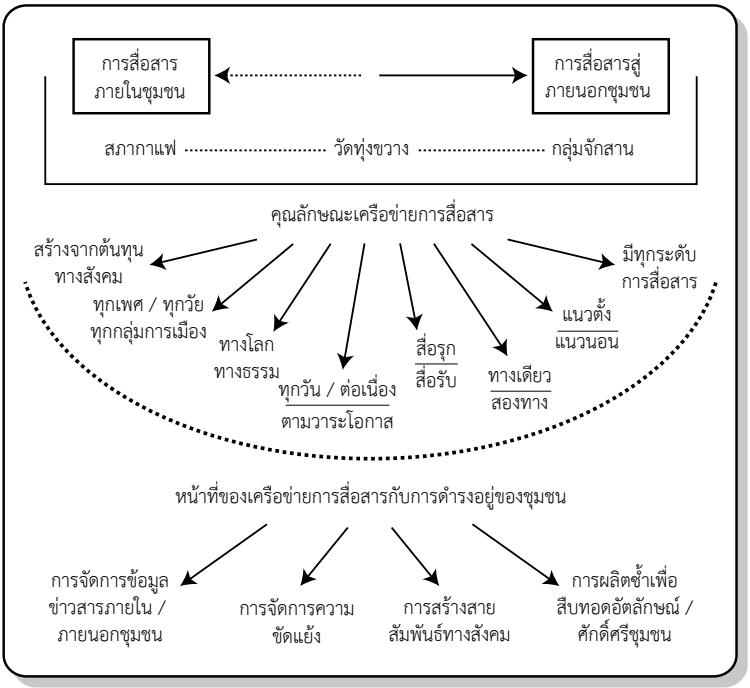

ภาพที่ 74 : การวิเคราะห์หน้าที่ของเครือข่าย

(3.5) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง “ประเด็น” กับ “บริบท” (Contextual analysis)

ในการศึกษา “ประเด็น” “เรื่องราว” หนึ่งๆ นั้น ประเด็น / เรื่องราวดังกล่าวจะมีความหมายอย่างใดย่อมขึ้นอยู่กับว่าประเด็น / เรื่องราวดังกล่าวนั้นถูกแวดล้อมด้วย “บริบท” แบบไหน ดังนั้นในการวิเคราะห์ผู้วิจัยจึงต้องวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่าง “ประเด็น / เรื่องราว” กับ “บริบทที่แวดล้อม” อยู่เสมอ

ในการศึกษาประเด็น/เรื่องราวในชุมชน คำว่า “บริบท” นั้นก็มักจะหมายถึง**โครงสร้างชุมชน** ที่ประกอบด้วยมิติที่หลากหลาย ดังแสดงในภาพ

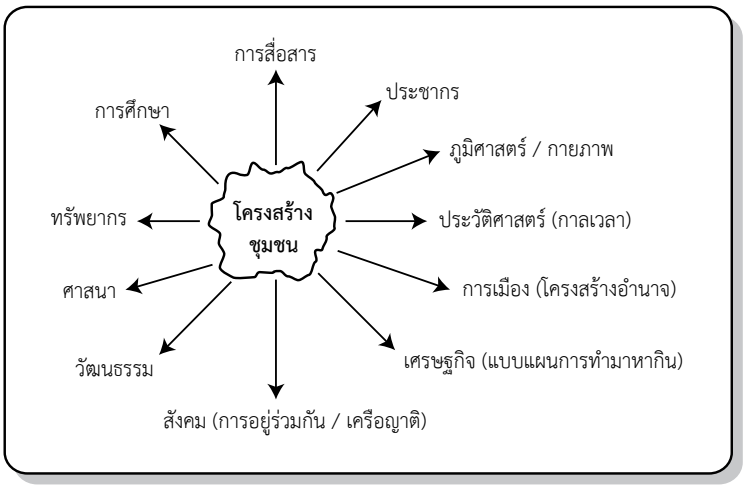

ภาพที่ 75 : การวิเคราะห์โครงสร้างชุมชน

ในการศึกษามิติต่างๆของโครงสร้างชุมชนนี้ เราจะให้ความสนใจกับมิติไหนมากเป็นพิเศษก็ขึ้นอยู่กับว่า “ประเด็น” ที่เราจะศึกษานั้นเป็นอะไร เช่น

- ถ้าศึกษาประเด็นเรื่องของเล่นพื้นบ้าน ก็คงต้องสนใจเรื่องต้นทุนทางสังคมของประชากรกลุ่มต่างๆ
- ถ้าศึกษาเรื่องออมทรัพย์ ก็คงต้องสนใจมิติเศรษฐกิจ
- ถ้าวิจัยเรื่องสมุนไพร ก็คงต้องสนใจมิติภูมิศาสตร์เป็นพิเศษ

อย่างไรก็ตาม คำว่า “บริบทแวดล้อม” (context) นี้ก็ไม่จำเป็นต้องเป็น “โครงสร้างชุมชน” เท่านั้น หากแต่สามารถจะเป็นบริบทแวดล้อมของประเด็นที่จะศึกษาได้ทั้งนั้น เช่น ถ้าเราจะศึกษาเรื่องการสื่อสาร บริบทแวดล้อมก็อาจจะเป็นดังนี้

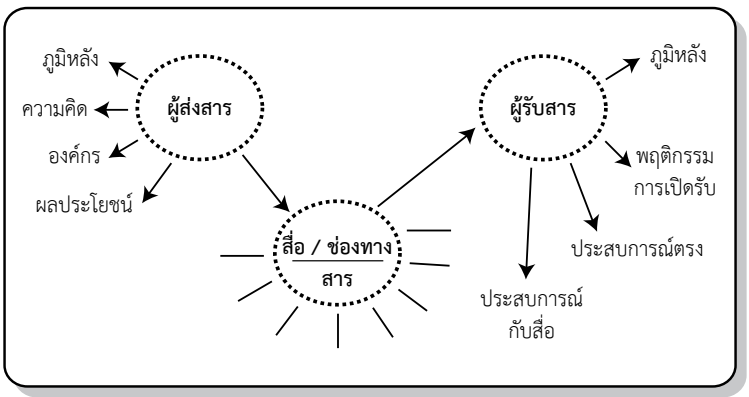

ภาพที่ 76 : บริบทขององค์ประกอบการสื่อสาร

ในงานวิจัยเรื่องการพัฒนาแบบจำลองเพื่อการจัดการข่าวสารของธุรกิจชุมชน อัจฉริยาและคณะได้ออกแบบหน่วยของการวิเคราะห์ให้สอดรับกันเป็นทอดๆ ดังนี้

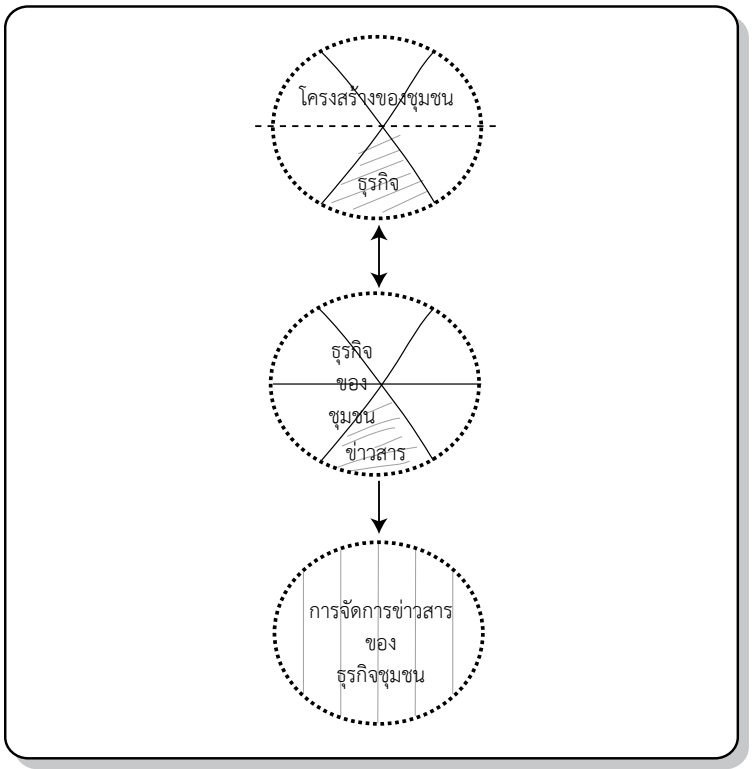

ภาพที่ 77 : หน่วยการวิเคราะห์

4.4 สรุปการวิเคราะห์ - สังเคราะห์

ในท้ายที่สุดแล้ว หากให้ขมวดอย่างย่อๆ ว่า การวิเคราะห์ - สังเคราะห์ คือการทำอะไรในงานวิจัย เราก็อาจจะสรุปได้ย่อๆ ในภาพต่อไปนี้

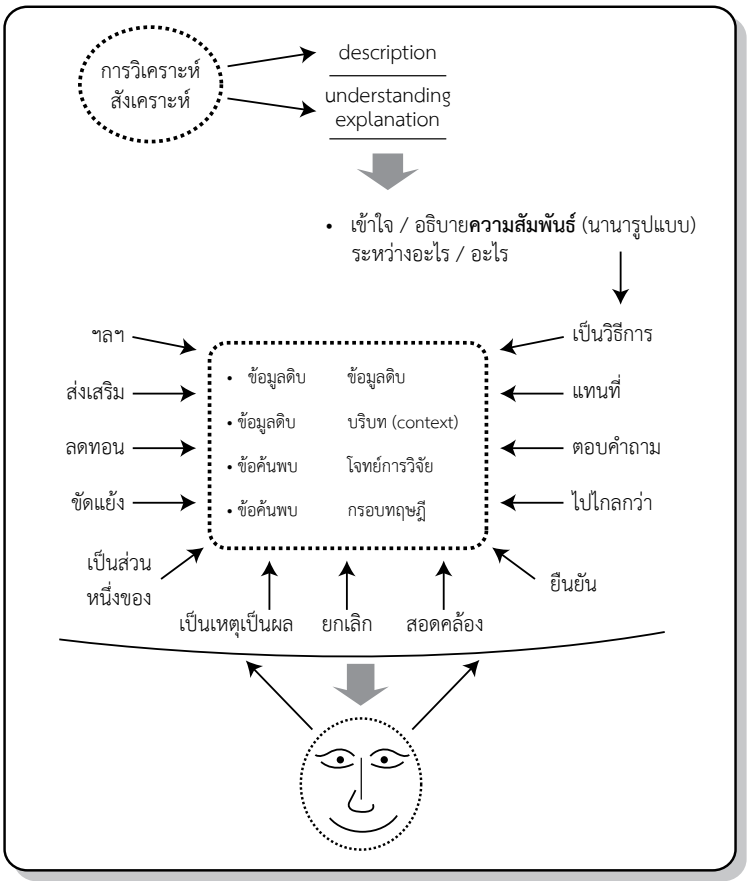

ภาพที่ 78 : สรุปการวิเคราะห์ - สังเคราะห์

เอกสารอ้างอิง

รายชื่องานวิจัย 30 ชิ้นในโครงการชุดการวิจัยเรื่อง “การสื่อสารเพื่อชุมชน”

1. โครงการเรื่อง “แนวทางการพัฒนาวิทยุชุมชนเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน จ.นครราชสีมา และ จ.บุรีรัมย์” วีรพงษ์ พลนิกรกิจ, เสกสรร พรหมพิทักษ์, นิภากร กำจรเมนุกุล, 2545.
2. โครงการเรื่อง “การพัฒนาหอกระจายข่าวเพื่อตอบสนองความต้องการชุมชน”, ดวงพร คำนูณวัฒน์, วาสนา จันทร์สว่าง, มณฑา โมฬี, 2545.
3. โครงการเรื่อง “การพัฒนาการสื่อสารเพื่อการจัดการป่าชุมชน: กรณีศึกษาป่าชุมชนสะมะแก ต.นาสวน อ.ศรีสวัสดิ์ จ.กาญจนบุรี”, วราพร ศรีสุพรรณ, อรสา ประยูรพงษ์, นุชจรี ท้าวไทยชนะ, เกษม กุลประดิษฐ์, 2547.
4. โครงการเรื่อง “รูปแบบและกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมระหว่างชุมชนกับศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยี”, กมลรัฐ อินทรทัศน์, เชาวลักษณ์ ชัยวิรัตน์, มณฑาวดี ครุฑมีชัย, ธนากร เที่ยงน้อย, 2547.
5. โครงการเรื่อง “ศักยภาพและกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นแบบสาระบันเทิงของหมอลำ”, ประยุทธ วรรณอุดม, มงคล คำดวง, 2547.
6. โครงการเรื่อง “การพัฒนาแบบจำลองของการจัดการข้อมูลข่าวสารของชุมชนโดยชุมชนเพื่อชุมชน”, อัจฉริยา เนตรเชย, รุจน์ โกมลบุตร, กาญจนา เชี่ยววิทย์การ, พีระพล แก้วศักดาศิริ, เพ็ญพร ประไพพิณ, 2547.
7. โครงการเรื่อง “การวิจัยเพื่อสรุปบทเรียน: กระบวนการเตรียมกลุ่มวิทยุชุมชน จ.ปัตตานี”, ชาวิสา มากแผ่นทอง, 2547.

8. โครงการเรื่อง “ความสามารถด้านการสื่อสารของพระพิศาลธรรมพาที (พระพยอมกัลยาโณ) กับกระบวนการระดมพลังการพัฒนาชุมชน”, ทัศนีย์ เจนวิถีสุข และคณะ, 2547.
9. โครงการเรื่อง “กระบวนการสื่อสารเพื่อขยายผลของการทำเกษตรโดยไม่ใช้สารเคมี”, จำรัส เสื่อดี, สุนทร ตุตะพะ, ประกาศิต แจ่มจำรัส, เพ็ญศรี แจ่มจำรัส, นพดล พึ่งวัฒนะ, 2547.
10. โครงการเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนาการเกษตร “ทฤษฎีใหม่” ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช”, พรทิพย์ เย็นจะบก และคณะ, 2547.
11. โครงการเรื่อง “สมรรถนะด้านการสื่อสารของสื่อบุคคลกับการระดมพลังการพัฒนา”, อมรรัตน์ ทิพย์เลิศ, วีรวัฒน์ อำพันสุข, จรส ศิริพนิช, รัตนา รัตนภาสุร, ประภัสสร รัตนภาสุร, 2547.
12. โครงการเรื่อง “เครือข่ายการสื่อสารกับศักยภาพการดำรงอยู่ของชุมชน ศึกษากรณี ต.ทุ่งขวาง อ.พนัสนิคม จ.ชลบุรี”, สมสุข หินวิมาน, กำจร หลุยยะพงศ์, เธียรชัย อิศรเดช, 2547.
13. โครงการเรื่อง “การใช้สื่อละครเพื่อการพัฒนาชุมชนของกลุ่มมะขามป้อม”, ดวงแข บัวประโคน, สุคนธจิต วงษ์เผือก, สุพงศ์ จิตต์เมือง, สมศักดิ์ ศิริพันธุ์, ขวัญหทัย บุญลือ, 2547.
14. โครงการเรื่อง “การมีส่วนร่วมในการกำหนดรูปแบบและเนื้อหารายการวิทยุเพื่อชุมชน”, วีระวรรณ ยังกิจการ, อรวรรณ ศรีสวัสดิ์, ศิริพร เสรีกิตติกุล, 2547.
15. โครงการเรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเพื่อจัดการปัญหาขยะของประชาชนท้องถิ่น อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา”, สิทธิชัย เทวธีระรัตน์, เสาวนีย์ โคตรพันธ์, จตุรภัทร ชัยสุวรรณ, ประสิทธิ์ เฉิดจินดา, รักจิต มั่นพลศรี, 2547.

16. โครงการเรื่อง “การสื่อสารกับการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนบ้านครัว ในกรณีพิพาทโครงการก่อสร้างถนนรวมและกระบวนการจราจร”, โศจิวัจน์ บุญประดิษฐ์, ลัดดาวัลย์ วัฒนเสถียร, พตท.(หญิง) วันเพ็ญ ปรีติยาธร, 2547.
17. โครงการเรื่อง “บทบาทการสื่อสารในการเสริมสร้างพลังความเข้มแข็งของผู้หญิงในการปกครองท้องถิ่น”, อ้อมทิพย์ เมฆรักษาวนิช แค้มป์, นเรศ สังเคราะห์สุข, 2547.
18. โครงการเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการมีส่วนร่วมจัดการป่าชุมชนของชาวบ้านห้วยแก้ว กิ่งอำเภอแม่ออน จ.เชียงใหม่”, ศรีธรณ์ โรจน์สุพจน์, ภัทมัย อินทจักร, นิคม ชัยขุนพล, 2547.
19. โครงการเรื่อง “การพัฒนาเครือข่ายการสื่อสารชุมชนเพื่อปกป้องคลองอู่ตะเภา”, จำนงค์ บัวเนียว, มนทิรา วิโรจน์อนันต์, สมยศ ทองคำ, วิชิต แก้วมณี, ฉลองรัฐ บัวเนียว, 2547.
20. โครงการเรื่อง “การใช้สื่อวิทยาท้องถิ่นเพื่อส่งเสริมประชาคม จ. มหาสารคาม”, ชาคริต สุดสายเนตร, ธีรพล อันมัย, ชัชรีภรณ์ เวฬุวนารักษ์, 2547.
21. โครงการเรื่อง” แนวทางการส่งเสริมสร้างและพัฒนาบทบาทของสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน”, อดุลย์ ดวงดีทวีรัตน์, ศักดิ์ รัตนชัย, สุพรรณ ไชยลังกา, 2547.
22. โครงการเรื่อง “ศักยภาพของโนราในการพัฒนาท้องถิ่น”, เธียรชัย อิศรเดช, มาณพ อิศรเดช, ธรรมนิตย์ นิคมรัตน์, ธีรพจน์ นามอินทราภรณ์, ปรารถนา จันทรุพันธุ์, 2547.
23. โครงการเรื่อง “กระบวนทัศน์ใหม่ในการสื่อสารเพื่อการพัฒนากลุ่มออมทรัพย์ จ.สุรินทร์”, ศุภาง นันตา, ภวัติ เลิศพงษ์, กันตินันท์ ลับโกษา, 2547.

24. โครงการเรื่อง “โครงการอินเทอร์เน็ตตำบล: กรณีศึกษา จ.สุรินทร์”, ศิวพร ศรีสมัย, ประชิต อินทะกนก, 2547.
25. โครงการเรื่อง “การสื่อสารในระดับชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาเอดส์ใน จ.เชียงราย”, จำเริญ ใยชิด, วิภาวี ริ้วสุวรรณ, ปรียานุช ใยชิด, ระเด่น สุริยะวงศ์, 2547.
26. โครงการเรื่อง “การวิเคราะห์กระบวนการทำข่าวของสำนักข่าวเด็กและเยาวชน ขบวนการตาสับปะรด”, รณชาติ บุตรแสนคม, ผณิตา คงสุข, วีรพันธ์ วิบูลย์พันธ์, 2547.
27. โครงการเรื่อง “การดำเนินงานหอกระจายข่าวสารเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนอย่างยั่งยืน”, ดวงพร คำนูณวัฒน์, วาสนา จันทร์สว่าง, มณฑา โมพี, ปิยะนันท์ สำเภาเงิน, 2547.
28. โครงการเรื่อง “การสื่อสารความหมายการพัฒนาระหว่างชาวบ้าน: กรณีศึกษากองทุนชุมชน “เครือข่ายกองบุญข้าว”, อริยา เศวตามร์, สุนทร วงศ์จอมพร, นัยนา วิจิตรพร, 2547.
29. โครงการเรื่อง “การสื่อสารในการพัฒนาประชาคมทับเที่ยง”, อรุณีวรรณ นาศรี และคณะ, 2547.
30. โครงการเรื่อง “สถานีวิทยุโทรทัศน์แห่งประเทศไทย ช่อง 11 พิษณุโลก ในฐานะโทรทัศน์เพื่อท้องถิ่น”, หฤทัย ขัดนาค และคณะ, 2547.

รายชื่อหนังสือชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน”

1. การวิจัย : จากจุดเริ่มต้นจนถึงจุดสุดท้าย
2. ก้าวต่อไปของการสื่อสารเพื่อพัฒนาชุมชน
3. สื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา : ภาพรวมจากงานวิจัย
4. วิทยุชุมชนในประเทศไทย : ภาพรวมจากงานวิจัย
5. การสื่อสารเพื่อการจัดการสิ่งแวดล้อม : ภาพรวมจากงานวิจัย
6. การสื่อสารการเกษตรในประเทศไทย : ภาพรวมจากงานวิจัย
7. การศึกษาสื่อบุคคลและเครือข่าย : ภาพรวมจากงานวิจัย
8. การสื่อสารเพื่อการบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชน : ภาพรวมจากงานวิจัย
9. การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม : ภาพรวมจากงานวิจัย
10. ปรัชญา แนวคิด และหลักการของวิทยุชุมชน

NOTE :

NOTE :

“งานวิจัยนั้นเหมือนการเดินเล่นเสือตกถัง
อาจไม่เหมือนเดินขึ้นบันไดแบบ step by step
แต่งานวิจัย บางทีก็ต้องเดินหน้าถอยหลังเหมือนกัน”

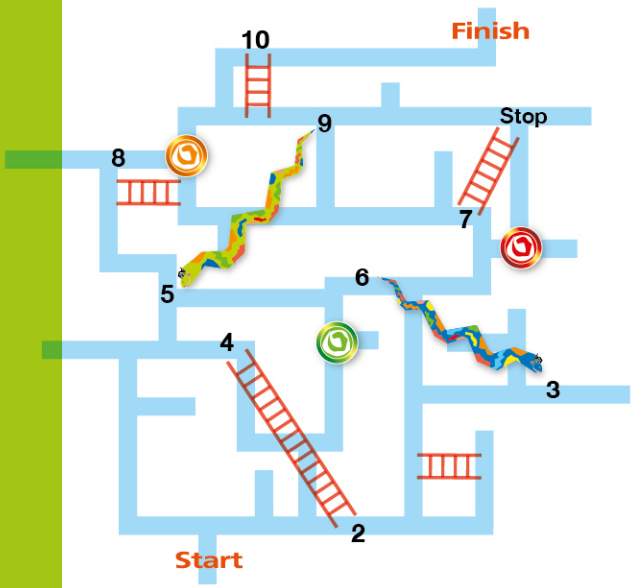

ISBN 974-9666-75-5

ราคา 180 บาท